

ПРОБОЄМ

МІСЯЧНИК КУЛЬТУРИ

Зміст:

А. Гарасевич: Осінь	545
О. Лятурицька: * *	545
Г. Мавуренко: Химера	546
Іван Савчур: Ів цикло: „Юнацька весна“	546
Р. О. Кликевич: Свята вежля	547
Сильніше смерти	547
Наталена Королева: Таврійська байка	549
В. Кархут: Пробудження	573
Перша протиліберальна революція в новітній Європі	571
Теодор Када: Імперіалізм і народи Авії	579
Євген Онацький: Головні основи суспільного ладу	587
Осип Думін: „Кружок ім. І. Франка“ в дрогобицькій гімназії	592
Хорвати України	603
Рецепція	605
Хроніка	607

ЖОВТЕНЬ

ЧИСЛО 10 (99)

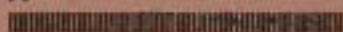
РІЧНИК VIII.

ПРАГА 1941

ЦІНА 1— RM

Р

„ПРОБОЕМ“

МІСЯЧНИК КУЛЬТУРИ
політики, суспільно-громад-
ського життя, мистецтва й лі-
тератури.

„ПРОБОЕМ“

виходить кінцем кожного місяця. — Редагує Колегія під проводом Д-ра Степана Росохи. — Число телефону: 545-54. — Редакція застерігає собі право рукописи виправляти та скорочувати. — Невикористані рукописи редакція повертає тільки по надісланні марок на поворот. — Передплата в Протектораті Чехія й Моравія 100.— К на рік, на чверть року 25.— К. — В Німеччині річно 12.— RM, чвертьрічно 3.— RM, за границею 150.— К, або їхня рівновартість. — Число konta Поштової Щадниці в Празі 201.699., в Німеччині Postscheckkonto Nr. 122.124 Berlin, Zeitschrift „NASTUP“ in Prag; в Ген. Губерн.: P. Sch. H. Warschau Nr. 10.020 „Nastup“ Zeitschrift in Prag.

„PROBOJEM“

měsíčník kultury, politiky, společensko-veřejného života, umění a literatury. Vychází koncem každého měsíce. — Vydavatel a odpovědný redaktor: Dr. Stepan Rosocha Praha XII., Hávličkova 8. — Novinová sazba povolena ředitelstvím pošt v Praze, čís. 162.545-III a 1939. — Dohlédací poštovní úřad Praha 17. — Adresa redakce a administrace: Praha II., Hávličkova 22/I. — Tiskne knihtiskárna Jana Andresky vd., Praha XII., Bělehradská tř. 10.

Всяке листування й матеріяли просимо слати на адресу:

„PROBOJEM“, Praha XIV-65, pošt. schránka 3.

О с і н ь

Всміхається блакитньоока осінь
за кучерявих звоїв сивих хмар.
Ліси знялися в золотий пожег,
крізь листя мчать вітри простоволосі

плакучим вербам чешуть русі коси,
і кровю повнять соняшний пугар.
І розсівають перлистий янтар
холодні, мов мечі, осінні роси...

А потім небо хмарами вагітне
нагнеться над землею, що в вогнях.
Заграє вітер в дощевих струнах

пращальну пісню. Хижу, непривітну...
А потім — тиша...

Крізь застиглий спокій
зими холодні, ледвичутні кроки...

О. ЛЯТУРИНСЬКА

* * *

За порогом у розпуці
скаржить Вітряниця.
Хтось помер, єдиний буцім,
й пусткою світлиця.

Хтось помер. Його виносять
чолом, як годиться.
Ти в жалобі рви волосся,
затуляй обличчя...

Якби жаль утихомирить?
Якби скарги втишить?
Що б розсіпать на подвіррі,
прісказать скоріше?

Не пріскажеш, — ще й у ранці
буде голосити,
Лити сльози на сапанці,
на рукав розшитий.

Химера

Химеро, — й оце твоє жало?
Чудне, загадкове обличчя?
Як легко мій карточний замок
Розсипався від дурнички . . .
Ой, всі ми десь глибоко знаєм
Про щастя безмежне та вічне.
А може то відгуки Раю?
Його поцілунок містичний?
І може не так ми прокляті?
Нащо нам залишено спомин?
Збираю розсипані карти . . .
І руки тремтять від утоми.

ІВАН САВЧУР

Із циклу: „Юнацька весна“

Чи згадати у зоряний вечір,
Як під гуди та тупи когорт
Проминули весна молодеча
Та розлюблений мною акорд.

Чи згадати юнацьке минуле,
Що згоріло, дотліло до тла,
І давно ми про нього не чули,
Бо війна у сучасне вмела.

Чи згадати і весни і літа,
Що минули в пожежах села,
Як велика й свята Немезіда
Нас усіх до борні повела.

І ті весни, що ніби метелик,
Пронеслись — лишень вітер погнав,
Нам налили в золочений келих
Молодечого трунку — вина.

І ті весни, як соняшний ранок,
Розгорнулись в акорди — пісні,
Що воріють, як ранній серпанок,
Що горять, мов купальські вогні.

Та весна молода, ніби янгіл,
Усміхнулась на мене в селі,
А під співи та гуди фаланги
Повела у країни чужі.

... Чи згадати весну молодечу,
Що згоріла, дотліла до тла,
Що минула, як зоряний вечір,
У затишку, у глуші села.

Чисовиці, 15. VII. 1941.

Р. О. КЛИМКЕВИЧ

Свята земля

Я вірю в святість наших піль,
У містику таємних борів...
Як у святині авідусіль
Я чую урочисті хори.

Співають їх старі ліси
У трону Божого підніжжя
Та синява свята росить
Похилене в покорі збіжжя.

А сонце стопом золотистим
Малює знак на щиті синім
І світить в небі знам'я чисте
Святої Руси-України...

Сильніше смерти...

(Із старих хінських легенд).

Давно-давно, коли вірність і любов не були ще пустими казочками, гідними сміху, в одній із провінцій в глибині Хін жив хлопець на імя Чен-Яо. Він був високого росту й стрункий, а його мускулісті руки могли гнути залізо з такою легкістю, з якою дитина згинає солімку.

І він любив дівчину на імя Фей-янь, що означає «Літаюча ластівочка». Направду, вона була подібна до ластівочки. Легка та струнка, жива й весела, і співала цілими днями... На її чорні й продовговаті, як міддалики, очі, на її вишневі губи, як листочки чайної рожі, її тонкі, вигнуті брови, щочки повні й ніжні, як персики, що краскою своєю нагадували раніше небо. — задивлялося усе село.

І багато було таких, що ходили по слідах її маленьких ніжок, що так швидко переносили її з місця на місце... Але вона любила тільки Чен-Яо.

І коли, з вечірньою зіркою, вона йшла над річку, щоб на мосту стрінути, нарешті, свого милого, і чула його ніжно-проймаючу пісню, — її серце тремтіло як пташка, а душа з довірям розкривалася, немов дорогоцінний білий льотос.

Якось то на прощання вона сказала йому:

— Завтра, як завжди, з заходом сонця я прийду. Очікуй мене ось тут, на середині моста.

* * *

Сонце спускалося над горами, сповите сірими хмарами, а його червоні лучі на небі виглядали заревом величезної пожежі, коли Чен-Яо прийшов і став на середині моста.

Ріка в низу шуміла: падали весняні дощі й вода прибула так сильно, що майже досягала моста. Але юнак безпечно виспівував, виглядаючи в той бік, звідки завжди надходила його Фей-янь. Навіть дощ, що почав падати, здавалося не турбував його. Хибаж могли дощ і вітер здержати його милу, коли вона обіцяла прийти?!

Вода піднялася ще вище й уже лизала край моста під ногами всміхаючогося Чен-Яо. А Фей-янь все не видно й не видно.

Вітер грозив зірвати міст. Бездомні душі жалісно плакали й видихали довкола, а злі духи реготали, свистали й вили над головою Чен-Яо. Але він, міцно обнявши поруччя моста, стояв і виглядав в той бік, звідки повинна була прийти Фей-янь.

Він вижидав, бо вірність не була для нього пустим словом... Вода добралась йому до пояса і скувала його тіло своїм оловяним перстеном. Та хибаж Фей-янь не сказала йому, що прийде? — і він чекав...

Вода досягала вже до бороди й він чув як тріщить і ломається міст під натиском води. Але навіть в той момент, коли він почув, що повільно опускається міст під його ногами, навіть тоді не розірвав він залізного перстень своїх рук. Останній погляд його був направлений туди, в той бік, звідки обіцяла прийти його мила. І, коли розлютована ріка захлиснула його, остання думка в нього була: «Фей-янь прийде, вона не може не прийти».

Він чекав, бо був вірним і любив...

* * *

Весь вечір і цілу ніч звивалася бідна Фей-янь коло хворого батька. Ні вітер, ні дощ не змогли би здержати її. — але обов'язок дочки вище всього. І тільки над ранком, коли стих вітер і перестав дощ, коли переможне сонце позолотило вершки далеких синіх гір, Фей-янь змогла, нарешті, вийти з дому. Як ластівочка, що ратується перед яструбом, летіла вона на своїх легких ногах до моста. Вона знала, що її любий чекає на неї, — і вона не помилувалася... він чекав...

З усмішкою на мертвих устах, з очима як скло, зверненими туди, звідки приходила кохана, обнявши руками поруччя напіврозваленого моста, він чекав.

І вона прийшла.

Але даремне кликала його Фей-янъ. Даремне цілувала його мертві губи й застигли очі, — він був уже мертвий. Тоді, поглянувши мутними від горя очима вниз, на хвилі ріки. Фей-янъ схопила крішкими руками свого милого. І — о чудо! — обійми, котрих не могли розднати ні вітер, ні розшаліла ріка, ні злі духи, самі розкрилися для Фей-янъ.

Обнявши своїми тонкими руками трупа, і притиснувши свої рожеві уста до його мертвих губ, кинулася Фей-янъ у мутні води уснопоспої ріки.

... Бо в ті далекі часи любов і вірність ще не були пустими казочками, гідними сміху.

За М. Л. переклала Валя Корда-Федоріва.
(Харбін).

НАТАЛЕНА КОРОЛЕВА

Таврійська бай...

„Откоздов есть пошла“...

Коло рочистих таємних змін завершено: золото нового врожаю впало під серпами женців. Селища подовж широкого Бористену *) обвіяні запахом меду й нового зерна. В цім році наближається подвій благословенне осіннє свято: гойний врожай дала Мати-Земля, що то її прадавні предки богинею Землею називали, — і мир панує по цілій країні.

Старий жрець бога Яса-Ясонь, як того вимагає звичай, рівнозначний із законом, власноручно вимітає святиню свіжим, зеленим дубовим галузям. Ніхто, крім жерця, не сміє входити до середини храму. Нарід лише відчиненими дверима бачить в глибині храму-божища статую бога, загорнену хмарами офірних димів.

Двічі в році відбуваються «великі свята». На весні, коли рука орача-ратая, звіряє Матері Землі зерно, як дорогоцінний скарб ховаючи його в таємні глибини. — тоді з'являється людям Яс, осяяний золотим вінцем. У правиці бога-промінь — спис, що ним бог загнав злу чарівницю — Марену, студену зиму, однакову, що смерть. В лівиці — розквітла квітка, з якої випорхує пташка.

А впередосінь не тільки вигляд, але ж і наймення змінє Яс. Дарма, що це — все той самий бог урожаю. «Єсень» вже зве-тється він. І в правиці його блискавка — серп, а в лівій руці — ке-

*) Стара назва Дніпра.

лих. Ще з весни наповнив Ясонь той келих вином, щоб по ньому ворожити про врожай. Як що до-нині мало зникло вино з келиха, буде добрий рік наступний. Коли ж світлий Яс з того вина «упив» чимало, — менше дасть своїх дарунків і Мати Земля...

Стомлений віком жрець. Часто відпочиває в своїй праці, тяжко випростуючи зігнуту спину. А, випроставшись, повільним кроком човгає до відчинених дверей, щоб вдихнути свіжого повітря. Повинен бо мести, затримуючи віддих, щоб не зневажити божої оселі своїм нечистим людським диханням. І що-разу при повероті від дверей храму, з любов'ю оглядають Ясоневі вибідли очі святиню, знайому аж до найдрібнішого взірця, вишитого на дверній заслоні, чи витканого на килимах, завішених перед зображенням бога на різблених, дубових сохах, що підтримуть храмовий висир.

Цілісеньке довге Ясоневе життя проминуло в цих посвятних стінах. Численні зими вибілили жерцеву довгу бороду, сипнули снігу в кучеряве волосся, зігнули спину, загнавши гвіздя в крижі, висушили мязи. Лише не вгасили блискучих, ясних очей, що з кожним роком стають все світліші й з кожним роком все лінше зазирають в майбутнє.

Бачити прийдешиє дістав Ясонь даром від богині Лосни. Ще був малою дитиною, коли узрів хлопійко, у весняному квіттю всю біду, сумну богиню. Серпок місяця — молоденький, піжний аж прозорий, — світив над головою Лосни, коли співала вона своєї журливої пісні. І така була краса та привадність у співі тім, що вже відтоді не схотів Ясонь слухати пісень людських. Забавив з повного серця жити тільки з богами, прислухатись лише до їхніх голосів. Покинув родину. З жінотою ані не говорив. Не пив п'яючих напоїв, не вживав мяса. І так, від років дитячих аж до повні літ старечих. Був праведний, вірний і витривалий.

За те ще раз мав щастя побачити Лосну. Знову, коли місяць був у повні, показала Ясоневі богиня золотим списом, де він має копати посвятну криницю. І викопав Ясонь чарівне люстерко. Все аж позеленіло, зімшилось від вохкості. Але ж краси не стратило: було прикрашено мистецькою горорізьбою. А там, де в круг дзеркала переходило держално, невідомий мистець вирізбив півмісяць. І по тому знаку збагнув старець Ясонь, що люстерко — чарівне належить богині Лосні.

З того ж таки часу почали вицвітати сині Ясоневі очі й зійшов на нього дар бачити майбутність. Лише загляне в днюдавнє дзеркало — й смов відчиненою великою брамою бачить прийдешиє. І, хоч стали очі бачити гірше все, що довкола. — погляд Ясонів лишився блискучий та ясний, мов у юнака.

То ж і за-ради Ясоня приходили люде до храму Яса від чотирьох вітрів. І з-під зорь чужих дальні мандрують, щоб дізнатися долі своєї в уславленім храмі Ясовім. Мудрі відуні та обавники з діб прадавних на Бористені ворожили. Та ж такого, як Ясонь ще не було ніколи. Ані найстаріша старизна про такого не пам'ятали: все знав, усе відав і не схибив ніколи...

Жрець розгладив рукою пестро-тканий килим перед богом,

«увінчаним сонцем» і постановив перед ним «Нов-хліб», випечений жрекинями богині Землі.

— Гарно спекли! — аж посміхнувся жрець з-під снігу пухого вуса. Приюхав: — З найліпшої муки, на меду замішаної.

Обернувшись докола на місці золотий, пахучий, аж на людський зріст високий хлібовий стовп, щоб став до людей найрівнішим богом. Як обструганий стовбур столітньої ялини — рівний та прямий, в основі — круглий, як сояшне коло, стояв правий «нов-хліб», як правдивий символ життя й добробуту.

Завтра стане за тим хлібним стовпом Ясонь. Ані не пригнеться — й з-поза нього запитає прихожих:

— Позирайте, люде! Чи бачите мене?

З порогу храму загоде у відповідь, гей би вітер у верховітті посвятного гаю:

— Ні, ні, ні! Не бачимо! Не бачимо!

Ясоневе обличчя зачервоніється й засяє радістю:

— Най же й на рік прайдешній з-поза гоїності хліба мене не побачите!..

Ясонь підійшов до посвятного погару й ще раз заглянув у келих, не торкаючись його рукою. Тільки маленько «упив» добрий бог! Буде рік щасливий, гоїний, повний.

Завтра цим вином Ясонь покропить люд:

— На здоровля! На щастя!

Новим зерном обениде прочан й хліб посвячений по малому шматочку роздасть всьому народові. На місці ж, де стояв «Нов-хліб», — лишить новий великий восковий світач, що не одного такого зсукали з жовтого воску побожні прочани, як дар для храму.

Прислухався до тиші божища й до своєю посвятного гаю:

— Немов на цілім світі дихаємо тільки я та вогонь на Ясовому вівтарі! — міркує старий віщун.

Таж, ще й легенькою хмаркою не розвіялась та думка, як нечаче підслухала її Доля. Підслухала — й заперечалась: загомоніла швидкими людськими кроками в гаю. А супровід до них — тупіт кінський.

— «Йде муж!.. молодий і бадьорий». — Пізнає по звуку кроків Ясонь. — «І кінь нестомлений. Йдуть швидко. Йдець веде коня в поводі, простують до храму».

І борзять жрець до дверей, щоби чужинець не знесвятив божища, невідомки, вступивши до нього. По дорозі накинув на плечі рясницю й саме вчас став Ясонь на порозі: зустрів і людину, й коня вже при храмових сходах.

У приходька біля сідла — спис, за пасом — бойова сокира, два ножі та добрий меч — кінчак. За раменом — лук тисовий. У сагайдаку — чимала родина орлім пером опірених стріл. На лівій руці — щит з буйволової сириці, залізом кований. Достомитно: вождь, або могутнього вождя син.

І дощовою водою «від самої громовиці» кропить жрець зо срібною посудини чужинця.

— На привітання.

Гість же, видко, обичаю зналий: приносить богові в дар добрий меч кінчак, з вузьким лезом, і келих, сусоцзолотий, хитрою різбою оздоблений. Називає себе і свій рід та край свій: мовляв, від ріки Герхизу *) по долину йде він, Боризес. Є паймолодчим сином скитського вождя Тергастера.

— «Будеш володарем у далекій країні», — чув він голос віснї. Й подався в пошук країни тієї. Бо їх братів у родині отчій, — як листя на рясному, майному дубі.

— Сто літ би чекав — не дочекався б, поки увільняться дороги до отчого трону. Де там! Хоча б і війна допомагала своєю кривавою десницею! —

— Не приховую від тебе, отче: мене ж і власні батьки за нездібного до володарювання мають. — труснув чорним, як руно густим, волоссям Боризес. — Противно бо мені смерть сіяти. Життя здобувати хотів би!

І по хвильці, ніби виправдуючись, докинув:

— Не чистої я скитської крови, старче віщий: полоненою грекинею з самої Елади була моя, небіжка вже, мати. — На мить від суму потемніло юнаково обличчя, та ж враз бадьорий усміх з'явився з обличчя журу: — Гомонять про тебе, отче, люде. Гомонять аж ген-ген далеко. Що з тих найпрозорливіших волфів і відунів, які над Бористеном ворожать, найпрозорливіший будеш ти, Ясонє. То ж і прийшов я адала тебе спитати: чи того краю, що шукати мушу, не вкажеш мені ти? Бодай напярм скажи: кудою податись маю?

Здобув Ясонь з темної схованки своє чарівне люстерко. На біле волосся поклав собі вінок з тополевого листу, що думку прояснює, й підніс-дзеркало перед очі молодого скита:

— Дивись, синцю, сюди. Позирай, що ж узриш — скажи.

— Бачу: степ безкрайї, наче море зелене. А на ньому — ниц. Ані звіря, ані птаха. Ані полоз-велит не зашустить в зелених хвилях нежер-трави...

— Добрий знак, синцю, сину Тергастерів. Проїдени степа без перешкод. Позирай ще. Що бачиш нині?

— Бачу: кінь мій — «Глітай-вітер», що мов рідний брат мене розуміє, звонпив, сполошився, ласкавого слова не слухає. Мов «кітче очко» на драгві. — знестями стрибає... А я йду-никаю. «доброго зілля» в степу гляжу, коня лікувати... Далеко вже пройшов я... Нині зрю «Грім-бабу» камяну, що охороняє люд мандрівний в дорозі. Здовіль кладу їй вяленини, доброго мяса з одинця, що під сідлом везу. — на офіру. Ще й стрілу перед нею в землю торчма устромив. Най вітер на потіху богині на тій стрілі грає-бренить, най чари розгонить...

Сило таємна! Дай лихо пріч. Пішли погода, плоть і сити! — шепоче Ясонь. — Ще дивись, синцю. Дивись, дивись...

— Таки прибив я лихі чари стрілою. Прибив! — вигукує ра-

*) Герхиз — стара назва р. Донця.

дісно скит. — Вже кінь мій знов дужий, землю нюшить, стежку шукає...

Жрець повернув до себе люстро, витирає помалу м'якою тканиною, вишиваною пестрим взором. Тепер мовчки дивиться сам у зарівне дзеркало, що не ховає таємниць від Ясона. За хвилину старече обличчя розсвічується радістю:

— Під добру руч прийшов ти, синцю. Від кам'яної «Грім-баби» рівно постався твій шлях, в далеку землю, що її шукаєш. Як вглядиш поставу кам'яну, — відтіль бездоріжжям пусти коня вільно: доведе тебе сам...

І урвав. Бо ж кінь, зачувши ті слова, заржав, піднесши високо голову. Аж йому зуби блиснули, неначе в усміху. Ще й головою мотнув, чисто — сказав:

— А знайду! Знайду напевне!

— Щаслива ж доля твоя, Боризесе, сине Тергазтерів. Не ушкодить тобі ні людина, ні полоз, ні звір, ані птах. Здобудеш край свій, як себе переможеш і впізнаєш, що за мету є дужча, міцніша любов, як впізнав уже ти, що майбутність буде життя, а не смерть... Відпочинь і йди...

Не день і не два мандрує юний скит. Аж зійшлись за ним стрімкі скелі, мов застібка намиста, що запнулось довкола. Запнулись і замкнули Боризеса в глибокій кам'яній долині, мов у криниці. Десь гучить близька, невидна вода.

Боризес притримав коня. Розглянувся: над гребнями гір — небо ще повне сояшним світлом. В ущелині ж далі, де пахне свіжістю, м'ятою й чебрецем, вже із заглибин повиповзали, щоби пастись вночі, чорні вечірні тіні.

Скитові немов стягло груди ремінем. Звиклий він до степових просторів, де вільно й поглядом, й серцю. А тут, в горах чавить невидний тигар. Не знаходить йому наймення Боризес. Страху він не відає, суму не знає. Тямить стало, що світ — повен небезпек, а життя — сама боротьба. Звик ставитись чолом проти всякого нападу. Смерть?.. Молодий скит всміхається погірдливо:

— Хе, кирпата! Хіба ж її обминеш? Та ж волфи навчають, що там — у поза світлю — грає, як на землі. І певне, що так, бо ж ще ніхто з тих, що туди відійшли, додому знов не повернувся. Жерці знають приховані річі. Знають! Особливо ж ті, кудесники Бористенські. Хоча б і цей Ясонь. Так достеменно збулося все, що в його люстрі було видко, й що сам відун говорив. Ані звір, ні людина, ні полоз, ні птах мандрівникові не ушкодили. І перед «Грім-Бабою», що її в стіну відразу знайшов, стрілою до землі лихо прибив...

А дні й ночі минають далі в мандрівці. Як блимання ока, такі одноманітні, довгі, як довга осіння пряжа сумної Лосни. Не можна їх ні розрізнити, ні зрахувати, ні пам'ятати.

Вогняною зіницею дивиться на землю сонце. А потім ніч п'ятою-повікою те око небесне накріє. Передрімає й знову вгляне сонце. Нема вже ночі, вже — новий день. Заспівають пташки, важким голосом озветься дикий таврійський бик, в байраці,

в улоговинах по степовицях свистять ховарашки, а на небі все кружляє орел та пильнує:

— Чи справною дорогою йде людина по долю?

Так розмотаним клубком котився перед Боризесом пустинний шлях, аж привів мандрівника до невідомої гірської землі. І, дарма, що була вона вся пагорката, видалась степовому скитові такою принадою та гарною, аж забув про мандрівний закон, що велить:

— «Не розпалюй відкритої ватри в дорозі й голосом дужим вістей про себе не подавай».

Вигукнув весело з повних легенів:

— Живі великі боги!

Був це вигук радості, що навчила його чужинка мати, коли захоплення розпірало їй груди. І він з радощів почувався тут, немов спяний. Хоч і давно вже не пив перебродилого кобилячого молока, що бадьорить і до радості приводить. А от же так весело згучав його могутній голос поміж ущелин, що аж кінь скитів «Глитай-вітер» заїржав у відповідь, почувши, що його пан так втішився.

І зненацька нашорошилися обое — їздець і кінь, бо ж їм відповіли скелі:

— Живий великий Пан! Живий великий Пан! Живий великий Пан! *)

Не в скитській мові була та відповідь каміння, та Боризес зрозумів: змалку був, як сорока, до мов спритний. То ж ще від неньки яке чужинне слово вчув у пам'яті затримав. Багато переняв ще й від грецьких купців, що до Боризесового племені по коні та шкури приїздили.

Листя диких сріблястих олив та кизилові кущі, червоними сережками прибрані, здригнулись в тремтіні, як людське обличчя — дрібним сміхом. На мить майнула у вітах гола, хлюпяча спина, а низом, травою перебігли козячі ніжки. Річ ясна: де хуба, там повинен бути й пастух.

Боризесовою уявою попливли принальні образи: солодке молоко... м'який сир... запах диму від ватри. І пахоці соковитої печені. А понад усім насолода відпочинку під шатром чи в печері. Бо ж в цих гірських ущелинах обхоплює вранішня вохкість мешканця сухих степів, як «Мана» **) — мертва наречена, свого коханця-зрадника.

Оглянувся молодий мандрівник по привітних барвах, а зелені хащі дивляться на нього живими, людськими очима. Та ж такими синіми вогниками спалахнули ті очі, як самоцвіти у вінці Боризесового батька, царя скитського.

А над вогниками-очима нависли срібною піною сиві брови. Під ними борода біла розкучерявилась, затулюючи пів-зоране зморщинами ласкаве, приязне обличчя. З волосся, що вкривало гривую, пухкою та білою, як достигла степова тирса, вибігли мо-

*) Паном звався у старих греків (аркадійських) бог природи та лісів.

**) Мана — чорноока, зрадлива, хиха сестра Перелесникова.

гутні роги й круто загнулись на щоки. Пряде рогатий старець цинними чорними вухами, поглядом же синіх вогників немов гладить скита по душі. Ліпше, ніж словом тими очима до Боризеса промовляє:

— Вітай, Долею посланий! Вітай, юначе! — озивається.

Боризес враз прийшов до тями й не дивно йому, бо ж знає з оповідань людей бувалих: в країнах, де ще не ступала нога тих, що зброю носять, і доси живуть «дикі люди». Не знають вони ні війни, ні на лови не ходять, мяса жадних тварин не їдять. Не вміють ані возів будувати, ні сталів ставити. Лише вміють складати гарні пісні, на струнах арфи чи ліри грають, збіжжя сіють, виноградну реву плекають. Та ще з шелестіння дерев уміють віщувати, бо ж, мов німа тварина, вони бачуть те, чого люде зочити не вміють... Сказано: дикі! А володар тих диких людей (греки-безбожники звать їх Фавнами та Сільванами) називається Пан... Це ж він і є...

І в глибині затишної печері частує козоногий володар диких — Пан Боризеса. Мед золотий, м'який сир перед гостем становить. Винні грона, мов квітки рожеві, на свіжих листах кладе. Має й хліб, на гарячих каміннях у вигляді коржів печений. Та ж ні мяса, ні сала не має. І, коли Боризес хоче з свого подорожнього запасу пригостювати й Пана та виймає з саков прозорчисте вивялене мясо дика, козоногий старець відвертає посмутніле обличчя:

— Закопай, гостю, шматки мертвої тварини в землю. Не годиться вживати поживи шакалів.

А сам наливає скитові золотого вина, що густе, як мед, і, як мед запашне. І не надивується скит смаку того вина. Не надивиться на погар з червінки, чорними визерунками писаний. Смакує вино Боризесові. Ліпше воно за кобиляче молоко, дужче за п'янючий напій з диких сливок-жерделів.

І кінь Боризесів, що жадного чужинця до себе й на десять кроків не підпустить, сам до печері підходить і з Панових рук бере шматки коржа та виноградні грона.

— Так відпочинь тепер, гостю мій. — запрошує ласкавий господар. — Тут не загрожує тобі жадна небезпека на нашій Таврійській Землі. Не прийшов ще твій час впасти з дерева життя дозрілим овочем.

Підмощує запашного сіна, взористою товстою тканиною його прикриває.

Спить і не спить Боризес. Здорове тіло тішиться відпочинком по довгій мандрівці. М'язи розпружились, по жилах від смашного вина тепло розливається. А от же, серце тьохкає, мов соловій, співучою струною озивається. Занурив погляд розплющених очей молодий скит у срібну блакить ночі, по устами й серцем теплу, чарівну тишу. Наслухає в дрімлі тихому співу, що десь бrenить з тіні, обризканої місячною росою. Здається йому: звуками флейт чи жоломії тремтить срібно-блакитне повітря. А з ледве вловної мелодії проступають голоси, прозорі, чисті, як

струмочки лісових джерел, легесенькі, як вітрець, що його ані затримати, ані вловити. А в блакиті далін вються рої, з імлі зітнаних істот.

Та ж те все може тільки тобі снитися, ха-ха-ха! — десь іздала реточе чугур-пугач...

Може... бо ж спить і не спить Боризес. Бачить щось далеке, а зблизька не бачить, як з чагарників на узліссі вимотуються дивні звинні істоти, «дикі хлопійка», Фавни-паніски. Полохливі, жваві, веселі та граві пустунчики Панові внуки. Тіла — дитячі, ніжки козлячі, між коротким волоссячком — коротенькі ріжки.

Зацікавлені нечастою появою, підсуваються все ближче і ближче, легесенько ставлять свої ратички, щоб не шуснула трава. Доторкуються пальчиками скитової зброї. Гладять, мов сонного kota, гостроверху, хутром підбиту шапку. Жаліють її, як «мертву тварину». Ось, збились у щільний гурток, схилились кучерявими голівками над шкурятяною тарчою. Нюхають невидане диво. А найменше фавненятко, що йому ледве понабігали гульки, де мають виткнулись ріжки, волохаті, як броскви, — намагається й лизнути незрозумілу річ.

— Не руш... Це — мертво... Шкадло!.. Смердить воно, — остерігав старший хлопійко-фавн. І нахмурює чоло. Але малюк тихесенько сміється, не витримує, й переливчастим меканням тремтить його ніжний голосочок. Втішно маленькому, що побачив такий красний бубон.

Пробудився з дрімоти скит, але ж його погляд звернений не на фавненят саме з тіні старих дерев, таких старих, що годі під ними пройти, не скинувши шапки, — виринули дві постаті. Одна — мов з бронзи вилита. На її пружному дівочому торсі виблискують місячні світелка, мов на металі. Від пасу ж переходить дівчаче тіло в тулуб красного коня. Друга постаєть... Боризес аж злегка підводиться на лікоть...

Злякані його рухом прудкі фавники цурхають, мов горобці, в чагарник. А Боризес і, справді, гадає, що бачить сон. Де ж бо таки в цій безлюдній стороні об'явився б скит?!

Не йме віри власним очам юнак. Таки ж бачить ясно: на тій другій постаті, як і на йому самому, — вузькі пружковані ногавиці, звязані коло котників і заправлені в сап'яні з гострими передами. Легка місьюрка виблискуює рибячою лускою у місячному сяйві. Але ж з-під гостровершого слічка не юнацьке — коротке, але довге жіноче волосся спливає на рамена. А відтінь його однаковісенький, як і блискуча шерсть коня, рідкої, ясно-злотистої масти. Так гордо й гарно сидить на коні їздкиня, що здалеку теж виглядає на золоту центавресу.

Вільним кроком ступають по непомітних стежечках руч-обруч Центавреса і людина-їздкиня золотоволоса. Боризес не може відорвати від них очей:

— Що, бо є кращого для очей мужа, як гарна зброя та красний кінь!

У цих же двох постатей ще й жіноча принадна краса! І не може сам собі сказати Боризес, котра з двох йому гарніша.

Ось вони проходять саме повз печері. Шарудять дрібні камінчики під копитами. Стали. Виступ скелі напів закryw постаті обох. Але слова їх чути:

— Збережи свою руку чистою від людської крові, Талестрис. В нашому краю ще ніколи не була вона пролита.

Металевий високий голос перериває сильне, низьке контральто:

— Нема дива, Гіппіє: та ж тут ще ж не було людей!

— Крім однієї тебе, Талестрис, — відказує контральто Центавреса.

— А я мала б не виконати своєї повинности й не принести в офіру богині чужинця? Ти ж знаєш: тоді заплачу власним життям.

— Лишається одно: поміряйтесь силами в чеснім, одвертім бою. Не юлава ж ти, Талестрис, щоб вбивати сонного!

Металевий тембр їздкинї неначе ножем перетинає низьку струну Гіппієвого контральта:

— Не з боязнї волю забити, поки спить. Прецінь так не завдам йому передсмертного жалю.

— «Чужинця?..» «Давніш тут не було людей...» То ж це його, Боризеса наміряється вбити молода їздкиня! — й пробуджений скит готов зірватись на рівні, вхопити свій меч, щоб «показати дівчаті»..., але... Видко міцне було Панове солодке вино, або ж заглибокй погар з червоної глини: Боризес не може поворохнути й пальцем. Силу його пригашено, як вогонь — попелом.

А все ж таки ще чує. Тільки тепер голоси віддаляються. Тільки вітрець заносить кілька речень. Говорить Центавреса:

— ...складаєш зброю, Талестрис!.. Жалієш його... Бачу, що під войовничим панцирем маєш прецінь жіноче серце. А коли так, то кинь меч, а натомість подбай про веретено й колицку. Ні, ні, не говори: він вже перемиг тебе!

Боризес не чує більш нічого. Поринає в темну глибіню непереможної дрімоти. Неначе занурився в глибоку річку, а над його головою сходяться темні води. Однак вранці пробудився й не знає: бачив сон, чи чув правдиву розмову двох жінок? Мабуть то був сон, бо ж і вся ця країна — така барвиста, принадна, сонна — сама вона, — як сон. Ось, підведеться скит на ноги — й розвіється, його видиво, як хмарка. Чи ж не зникне з очей і ціла ця казкова країна? Може ростанути в повітрі, як доспівана чудова пісня...

Але поки міркує скит, сонце розквітає над його головою золотою квіткою. Гай набирає нової краси. Столітні дуби, оливи, платани, кипариси, мов в урочистому поході, спинаються на гору до сліпучо-білої святинї, що дивиться з верхівя скелі в блакить широкого моря, котре розіслало свій сяйний, бсьмєсваний простір у підніжжя понадбережних скель.

— Так ось де — кінець світа! — дивується скит. І обережно

прокрадається високою ростю ближче до моря. Бачить: в білих прибережних хвилях зеленокосої Нереїди-Русалки вилітають у своє волосся діаманти водяних бризок, перли легкої піни. Гарні, привабливі й веселі, — кидають пригорщами самоцвітів та бризками давнього сміху на блискучих темнотілих, як мокрі вугрі пружних Тритонів, — морських парубків, що намагаються зловити чарівних доньок Евксину... *)

Меви підхоплюють сміх Нереїд. Несуть його на своїх срібних крилах ще непробудженому богові Главкові. Він ще дремає на краю обрії. Та ж і бистролета Мева не дожене вічного втікача — Главка, що вічно міниться й не має ані сталого образу, а ні сталої форми. Бо ж Главк — то лише синь моря, нетривка й змінна, завжди готова перескочити з срібних усміхів у грізні буруни хуртовини...

На скелі, рожевій від сонця, серед палаючих маків замерла темна сільвета Центавреси. Рука Гіппії доторкується семиструнної ліри і зо звуками струн зливається глибокий Центавресин голос. Він співає про блаженність істот, що не знають ні суму, ні увядання, ні смерті. Боризесове зачароване вухо ловить предивні слова:

— «Не для нас — страждання... Ми не знаєм спочуття» — це відповідають Центавреси, коливаючись на пружних хвилях моря, Нереїди.

— «Співчуття для богів — смертоносне!» — підхоплює могутній хор басів Тритонів, і їхній голос замірає вдалені відгомоном громовиці. — Для безсмертних — воно смертоносне!» — стверджують ще раз Тритони.

І оте слово «смерть» голосом бойової сурми відгукується в Боризесовім серці, а свідомість запитує:

«Де ж вона, та гарна їздикня, що нахвалялась мене вбити?»

Обличчя скита розяснюється: в його уяві встає образ привабливої бойовниці, стоїть перед ним повний життя.

Його вбити?.. Ні, не буде вона його вбивцею, вона стане Боризесовою користю! Він вхопить її живу. А вона приправлятиме для нього вялене м'ясо, доїтиме кобил. Коли ж поверне він з бою переможцем, вона візьме з його рук бойового коня і скориться перед всіма його бажаннями.

— На що ж створено жінку, як не на те, щоб вона була здобиччю мужа? і то кожна!

Аж раптом вдоволена думка сполошилась, як обережний пташок:

— «А що, як вона — донька або здобич «дикого діда», гостинного Пана? Чи ж він — воїн і син вождя заплатив би горожм чином за гостинність?!

Рожевий ранок і співи Нереїд втрачають принаду.

— «Мерщій до Пана!»...

Сині вогники Панових очей блиснули, як бризки на морській

*) Евксин (Евксинт, Пант Евсинський або Евксинське море) — старовинні назви Чорного моря.

поверхні під сонцем. Усмішка пурхнула з-під вуса й зникла в щі-
ні бороди.

— Ні! Талестрис — ні його донька і не коханка. Вона — са-
мітня й вільна людська жінка — Амазонка. Остання з того роду
лишилась в цій країні, відбившись від решти своїх бойовних се-
стер. Сталось це, як помандрували вони по нещасливих боях зо
скитами в далеку даль — аж за Колхиду. Скити бо занадто тис-
ли на Амазонок.

І докладно розповів Пан, як мати Гіпії Центавреси знайшла
малу Талестрис у степу. Спішно відступаючи, Амазонки, загубили
тоді дитину. Від зойків, криків та брязкоту зброї, іржання коней
та гуркотіння походних возів у степу аж гуло. Тому й висуну-
лась далеко вперед з благословенної Тавриди Центавреса: гостро
схотіла побачити на своїй землі людей зблизька. Бо ж до Тале-
стрис ще ніколи не ступала по цій землі людська стопа. І от, ди-
тячий плач притяг увагу Центавреси. Вона збочила в чагарники,
де плакала втомлена, захрипла, голодна дитина. Сталось нагодою
так, що Центавреса саме тоді також мала «маленьке лошатко» —
Гіпсію, змилосердилась над людською дитиною, що голівкою бу-
ла вельми подібна до її доньки. Ото ж, мати Гіпії й принесла
своїй дитині нову сестричку. Росли вони вкупі. Щоб Талестрис не
відставала від Гіпії в грах, забавах та ловитві пташок чи звірят,
Центавреса вчила її їздити на коні. А також, як і доньку, вчила
співати й складати пісні.

— Дівчатко що-далі ставало все більше втішним. Було при-
тульне й до мене, старого, — продовжував Пан, — всім цікави-
лось, про все хотіло знати. То ж і я на дозвіллі показував їй всі-
лякі лічиві зела, навчив її садити й доглядати реву, — справно
заходити з бджолами, навіть майструвати бортні. А що при ма-
ленькій Амазонці, яку знайшла Центавреса на тарчі, мов у коліс-
ці, була ще й невеличка статуетка Артеміди, то ми — нестерель-
ні мешканці Тавриди, поставили святиню богині тій, що її чтив
рід Талестрис. Тільки слід тобі знати, що Амазонки приносили в
офіру своїй богині тих необережних чужинців, що заблудили до
таборів войовничих дів.

— А як же не перевівся їхній рід? — здивувався скит.

— Продовження роду було їхніми законами забезпечене, бо
на короткий час, коли цвіла бузина, Амазонки могли кохати. Сво-
їх же дітей, коли то були сини, — бойовниці на другий рік повер-
тали батьківському племені, десьок же виховували на Амазонках,
тоб то на войовничих жінок, що не хотіли приймати ярма родин-
ного життя й не підлягали волі мужів. Кажуть, що саме це й бу-
ло причиною, що скити з часів давнешніх боювали з Амазонками,
намагаючись їх підбити під себе. Як сам знаєш, ви, люде — мсти-
ві, то ж ніби то все бились з Амазонками, щоб відомстити за зне-
вагу. Але, що я маю про це розводитись: ти, як скит, ліпше мене
сам знаєш, за що та з ким бились твої діди та й твої батьки.

Боризес знизав плечима:

— Скити про ворогів межі собою не мовлять: їх лише бють. А

побитих навіщо згадувати? Досить на світі ще непобитих, щоб ними цікавитись. Перемога ж над жінками... — скит погордливо засміявся, глянувши сторчма на Пана. — Є чим хвалитись!..

Того ж таки дня, ще сонце не встигло впірнути в свою щоденну купіль в Понті Евксині, Амазонка і скит здибались біля Артемідиного храму. Враз обоє вхопились за мечі. На шкуратяну Боризесову тарчу посипались удари з вправної руки. Але ж і з руки Боризеса викресувались іскри на голові Медузи, що нею була прикрашена тарча в Талестрис. Золочене обличчя Медузи бризало іскрами гніву з холодних очей. Бойовники відскочили в різні боки, щоб міцніше вдарити з розгону один на одного. Коні, навчені до бійки, гризлись, як пардуси. На скалки розлетівся Боризесів короткий легкий спис, та ж скит встиг вибити меч з рук Талестрис. Тоді вхопились за пожі. Боризес був особливо вправний в бою на пожах, а Талестрис не надавала великої ваги цій короткій зброї. Ні фавни, ні Центавреса, ані Пан того мистецтва не вмів і не могли навчити її дівчину. То ж, по короткому змаганню скит угнав свого пожа бойовниці в груди. Але — не в серце: лише на два леза вище серця. Та й не глибокою раною зміцнився перемоги.

Зброя випала з рук Амазонки. Ще хвилину вона рівно трималась в сідлі, хитнулась і схилилась своєю золотою головою на шию свого золотистого бойового товариша. На очі їй впали довгі війниці: була непритомна. З рани розірваним добрим коралевим намистом падали краплі крові й зливались в струмочки.

Не до храму Артеміди, а в Панову печеру приніс Боризес свою переможену здобич. Не лишив і її коня: прив'язав його, полоненого, до свого «Глітай-вітру»; щей її погладив свого друга по шії:

— Добре бився й ти, приятелю! Веди ж тепер свого займанця.

З відразою схелився Пан над кривавою раною:

— Огідно виглядає це, — сказав він, але ж рана, мій гостю, не смертельна.

— А, так! — притакнув головою Боризес, — прецінь я не хотів її вбивати! Лише щоб скорилась та пам'ятала, що муз — над жінкою пан й бере її вимагом.

Та не як переможеного ворога, а, як товариша й друзяку доглядав скит «свою здобич». І коли новий молоденький місяць постарів, дозрів і надцерблений зник, Талестрис вже могла за дня вигріватися біля Панової печери.

Підсвідомо примирилась зо своєю долею й цінила догляд переможця. Що-правда, в думці все ще борикалась. А найбільш турбувало її те, що доведеться йти за ним в невідоме, покинути край, де були її дерева, мов брати, а морські хвилі стали сестрами.

— Напевне відведе мене Боризес в країну Кимерійську! — згадувала з тривогою. Скитові оповідання про ворожбита з-над Бористену хоча й зпала від Пана, що Бористенські Кимерійці — особливо улюблені Фойбосом, братом богині Артеміди. І їхній бог часто відвідує улюблений свій нарід. Припливає на злotosяйному

човні, що його тягнуть лебеді. Іводі ж й довший час живе поміж Кимерійцями, навчаючи їх божеському співу та розміряному слову.

Коли вже Талестрис зовсім подужчала, звелась, піднесла руку, накрила нею очі дашком й промовила ніби в повітря:

— Мушу вже до храму. Покинута самотня богиня, — додала із щирим зізданням.

Але придивилась дужче й здивувалась: виходить зо святині дим офірний. І вогник горить на вівтарі. Все, як має бути... Чи ж богиня вже має нову жрицю?

Смутно Талестрис. Не знає, що мала б вчинити. Хоч би ж та Гіппія не гнівалась, могла б її роспитати. Та ж центавреса мабуть погорджує Амазонкою, що не билась до загибуні.

— Де є Гіппія й чому вона мене віддуралась? — з тугою запитала Пана.

— Гіппія заступає тебе при храмі, — відказав Пан.

— Як нова жриця?

— Хай буде й «нова». Бо ж у нас нині все по новому. І ти також нова істота межі нами! — висвітлює Пан, нагнувши свою голову з важкими рогами. — Все, кажу, нове. І ти — вже не жрекиня й не Амазонка, лише Боризесова жінка. На, дитино моя. Це — для тебе лік! — спокійно додає, простягаючи пригоріцу запашних суніць. — Навмисне для тебе достигли подруге в цім році! — й задоволено усміхається мудрий Пан.

Але йому шкода безрадної Талестрис і він сідає біля неї:

— Не журись і не сумуй. Я тобі все висвітлю. Бо ж ти, як дитина слово вчителя, взяла дослівно закон богині Артеміді: «Амазонка мусить вбити мужа, або бути убитою ним». Тим часом боги здебільша промовляють до людей вкритими образами, мовою прихованою, не, як там атенський афораном, що на торгу виголошує ціну на часник! До бога наближається той, хто думає й думкою шукає бога. Отож, кожен муж невідмінно «вбиває Амазонку», коли вона — забавна — кериться йому духом. В тій миті, як вирішить відкласти зброю та, ставши йому подругою, готова спертись на його рамено — мертва вона. Коли ж діва — Амазонка знайде в собі стільки сили, щоб відкинути жіночу мрію про родинне щастя, — тоді вже вона вбила мужа в серці своєму.

Талестрис мовчки схилив свою голову на плече Боризесові та соромливо спускає повіки. Скит усміхається йй, як дорослий дитині і, як дитину, — гладить свою здобич по золотистому волоссі. А Пан нагнувся над лукою, вирвав червоного маку — квітку пристрасти, уломив троянду та насмакав листя з темного дуба. Додав ще галузку оливи й запалив. Легенький димок, як ладан з вівтаря звівся вгору, затягаючи двері яскині, мов прозора імла. І той тиміям торкнувся радістю всього довкола. Море притулилось до берега й лежить нерухоме. З корон дерев та з трави зачувся гармонійний шелест-шепіт: природа співає ладканку-епіталаму. В ній можна вчути наймення Гіменей, *) Талестрис і Боризесове, що спілітаються, мов трояндова галузка з листями дуба у Пановім ві-

*) Гіменей — бог шлюбу в старих греків.

почку. То співають повітряно-прозорі, як кришталь, не людські голоси — хори соромливих Гамадріяд**) та Німф з гірських джерел. Це стихійні сили святкують на Таврійській землі перше людське весілля...

А з храму Артеміди обіймає задуманим поглядом Гіппія безкрає море, вершини, ліси й галявини. З прекрасних очей Центавреси сканують сльози. Така це не звичайна для неї річ, що вона витирає щоки рукою й дивиться собі на пальці: чи це не кров? Але сльоза — кров серця — прозора й безбарвна. Крізь неї можна бачити світ і життя, що пролітає все далі вперед, полишаючи сумні згадки про радісне минуле. Так: сльоза — кров серця, солоня, як кров, бо ж як кров є вона, мов посвятна сіль, безкровна офіра на вівтарі життя...

Знає Гіппія: завтра відійде вона в далеку мандрівку: зрадила Талестрис свою богиню, а Центавреса не сміє лишатись в країні, де сталася зрада. Відпускає її могутній Пан до далеких Амазонок, що осіли за Колхидою, на річці Араксі, за горами, де прикований Прометей. Загнала їх туди скитьська мста. І там, серед спалених на червоно скель доживають вільні вововниці в безнадійнім бою за жіночу долю.

Туди піде Гіппія завтра. Віднесе вона статую зрадженої богині, а тепер, в цю останню ніч, не Центавреса сумним поглядом чарівну красу укоханого Понту Евксинського, що ледве мерехкотить срібними хвильками, неначе дихає крізь сон. І благає її серце у моря:

— Дай хоч пам'ятку мені на згадку про щасливі дні й дарунок шлюбний для посестри.

І море чує німе благання Центавреси. Закипіло, набігло пінистими гребнями на беріг. А з таємних глибинь вириває повоз володаря морей — Посейдона, Хроносового сина. Б'ють копитами передніх ніг білі, як піна, морські Посейдонові коні, гадами вгринаються та виблискують їхні, риbachою лускою вкриті, хвости. Посейдон виступає з своєї перлової колесниці на беріг, лишає свій урочистий провід — з Нереїд та Тритонів — й іде до скамянілої від зачудовання Гіппії.

— Ось тобі на згадку! — подає Бог Моря Центавресі величезну, як троянда і, як троянда рожеву, перлу. — Це — сльоза твого серця. Її повертає тобі вічний Евксин. Що-разу, як затужиш за ним, ця перла відгукнеться на тугу твою. В її переливчастих веселках побачиш все миле: і рідний твій край, і усміхнене море, і твою посестру Талестрис. Бачитимеш і далі мільйони нападків Еліна-Скита й переможеної Амазонки. Бачитимеш їхні малі радощі та їхні великі сльози.

Обернувся до печери, де спали молодята, і, як шлюбний дарунок, заткнув у землю в головах у Боризеса свій тризуб.

Від тих часів володарі з берегів Евксину на знак «права водного й степового» давали володарям, собі підлеглим, що їм звіряли владу, срібний тризуб.

**) Гамадріяди — садові німфи, як мавки в нас.

Пробудження

I.

Ki-ri! Ki-ri!

Левенко враз стрепенувся й розплющив очі.

Блискаючи сріблястим пір'ям споду, низько над ним пронеслась майже черкаючись крильми чубків лозових кущів: чайка.

Тих кілька кущиків лози давали йому добрий захист перед палючим промінням полудневого сонця. Кращого захисту на тому піскуватому півостровці не було. Після обіду, під гумовою плахтою шатра, було вже надто душно.

Левенко впився очима в ясну блакить неба. Безмежжя! І довкруги, куди не глянь — ясно зелена рівнина. В її рямці вправлені зеркала блискучих водних плес, білих піскових кучугур, згиби й закрути ріки, аж у обрій. Ось по той бік, ген, кілька хатин невеличкого, поліського сільця. Та далі — зелене безмежжя.

Обривки думок пропливали перед його уявою: мандрівними хмаринками по блакиті, що ясна й погідна розшилась над його головою. Нишпорлива допитливість, пробувала вслизнутись в тиші й супокою боговійного дозвілля, в тьмаву глибину його підсвідомости й винести відтіль наверх розв'язку неодної загадки його поривів і вчинків. Левенко замислився. Відкіля взялась у ньому ота туга мандрувати? Як зродилася у ньому та морочлива жадоба пізнати цю рідну дільницю всмоктливих заплавин, осокових болот та сицих пісків? Що склалось на його постанову зібрати гурт шибайголов та податись на труди й невгоди мандрівки по нерухливих, тванних водах?

У таборі й гомоном не шибвернуло. Таборовики позашивавшись десь в криївках, відпочивали. І хлюпаючись з хвилию, човни їхні посули. Лише соняшні кружальця стрибали невтомно, переганяючись на жмурах хвиць. І шампіла осока біля берегу — сонно, вколесуюче.

Щось сплеснуло нечутним крилом над головою Левенка. Сіло на обважнілих повіках. Набрало в пригорці красок та посіяло рясно, рясно... і повіки Левенкові стулились.

Це злинув спогад.

. . .

Блиск лискавки — часинка. Та на ту мить слідує чітко виявляється довкілля. В психічних діяннях таке буває зо спогадом, вже раз прожитого моменту, Свіжий, аж здається мокрий від наложених красок; може дещо й згущених. І ви не знаєте чи це спогад, чи переживання на яві, бо час тривання — часинка.

Може й Левенко задрімав. Замерещились... Кущі верболозу. Перед ним горбовина, позаду друга. Біля нього найкращий друг дитячих років Штефа. Вони оба принали до землі, скулившись.

Над ними свистять кулі. Шшш... пів... пів... шшш..., і стяті гильки верболозу сиплять на них дощем листя. Доповіли їм ровесники, що тут лежить багато покинутих крісів і стрільва. У нього дванадцять років і є два карабінки, у Штефи три карабінки. Влучні: Штефа горобців стріляє. На сто кроків влучає. Полакомились — може найдуть ще кращі й, попались між дві розстрільні.

Кулі мляскають і падають в багнисту землю, обабіч них. Та їм це байдуже. Очі широко вирачені, мало не вилізують з лоба від цікавості. На горбочку, що перед ними, з'являються голубі однострой. На ході стріляють. Їм відповідають ті, окопані, з другого горба. Вони в сірих одностроях. Левенко й Штефа прикучили по середині між ними, в кущах верболозу.

Враз ті сірі, зриваються з окопів. Біжать. «Утра!» Кріси пажені довгими багнетами. Вже зовсім близько одні від одних. Ось тут недалечко, двох счіпилось. Голубий відбив удар сірого й проштыкнув його багнетом. В саме черево вдарив. Сірий лише руками розвів.

В ніс хлопцям бе прикрий дух. Сірий блідий, достоменно що папір, його здивоване, викривлене обличчя, звернене просто на хлопців. Враз, видно він освідомив собі все, що з ним сталось. В очах його спалахає якийсь дикий вогник зненависного зусилля. Підносить руки в гору мов автомат. Кріс звивається в його дужих руках, і падає з розмахом на череп голубого...

Врізавсь в пам'ять, мов виштампований там, незабутній рух у своєму життєвому схопленні: крісом мов довбнею.

Чому якраз цей спогад блимнув так чітко перед очима його пам'яті? Зовсім, якби все діялось недавніше як учора!

Левенко пережив цей епізод дванадцяти літньою дитиною і не робилось йому від того млосно. На його очах людина жорстоко вбила людину, так зовсім «просто» і безкарно. Для них дівчаків справа зразу була ясна. Це-ж війна; не милують. Практично зрозумів її вперше Левенко дитиною, хоч мотиви, з яких людина вбила іншу «оттак зовсім просто», зрозумів багато пізніше. Якраз у тому стані півдрімоти, коли його всі змисли посули на понуки зовнішнього світу, зрозумів він ясно, знагла розкрити тайну:

... Усвідомлювати собі кожночасно свою людську поєновартість, гін шукати пригод, вдоволення знаходити їх та будити інших з вегетативного летаргу — еквівалент. Виперті до нижчих мізкових центрів підсвідомості, почування образи від неволі — муляють. У висліді, потчерез наказ сталити свій гарт, пізнати можливості майбутнього, шукають свого вияву у свідомому акті мандрування...

— Пане команданте, агов, пане команданте!

Левенко розплющив очі; він не спав. Його думки ширяли кудись поза вловине змислами. Кудись, де оманні змисли, що нераз підпадають фізичному закономірному тяготінню, залишаються при землі...

— Пане команданте! — голосив таборовик — до табору навідався якийсь поліщук.

II.

Багряному оку ватри вже стулялись повіки. Щойно обірвав-ся останній акорд співаної пісні й нерухомі у відгомін, сиділи довкруги пластуни. І нерухомий немов застыг у трансі, між ними поліщук Кирило.

— Подобається вам наша лісня? — спитав стиха, наче лякаючись розбудити настрій.

Левенко підсунувся до нього.

— Чую її вперше, й таких як ви бачу між нами теж у перше — так само пошенки відповів. Шукав слів. — Жаль, що стільки проживши, щойно сьогодні почув та розвідав про стільки речей. Гей! — додав з серцем. — Чому ми вас повсякчасно між собою не маємо? Тай шкода, що про часописі, про які згадували, не чували. Живемо за ріками, за болотами. Часом хтось з війська вістку принесе, хлопці прокрадуться десятками кілометрів і потайки принесуть кілька книжок у рідній мові...

У Левенкові спалахнула озлобленням свідомість безмежжя непроробленої праці, що все чекає рук. Він дуже жбурнув:

— Якщо у вас знайдеться снага знайти себе й почувєте в собі бентежний поклик материка, тоді туга сучасності сплине весняними водами й золота заблистить традиція минулого... прадідів з під города Небля, що за потрійними щитами ворогові шлях городили з князем Васильком і тих з Пинського, за Богдана Великого, що правами й вольностями ляцьких королів згордувавши, кару сувору прийняли...

— Чи найдеться тоді сила, що відгородила б вас темрявою і безпросвітністю?

Зупинився на мить, щоб перевести дух. З очима вдивленими в палахку ватру; вони стали внутрішні й близькі мов зеркала геліографу. Перед ними промайнуло видиво цілого шляху, від вязаних уст, що хочуть кричати й заціпленого п'ястука, що хоче вдарити, до некельного вогню під черепом, що розсмаковує мовчки помсту. І виштампований в душі дитини з'явився образ «Крісом мов довбнею». Техніка й первісність. Слепе й обоюдне, коли інстиктовне; притисненого до муру.

Левенко кінчив півголосом, наче про себе.

... По дорозі себезнайдення біль, часами зневіра в правильність власного, самостійного шляху; жах хресної дороги. Перемагають лише сильні й безстрашні в шуканні...

Кирило підвівся.

— Дякую! — Проказав просто. — Та мені пора домів!

Хтось з таборовиків кинув суху гилячку на засипаюче багаття, й воно на мить пробудилося. Стрункий пластун дружньо стискував правицю поліщука, що в сірій свитці, гребінних білях штанях, лозових постолах та круглому, маленькому гранатовому кашкету на голові.

І було в цій картині щось урочисте, символічно глибоке. Це єднались два світи, розєднаних прірвою, що її виконала продовж років рука займанців.

III.

Кирило вертався поспішаючи до дому. Знад мочарів піднявся вже опар і сірим рядном застелював рівнину, вигладжуючи й так ледво достережкі знаки сухоземелля. В маленьких проточках вода вже міцно спала; осока й не зашампіла. Цвинтарна мовчанка залягла над драговинням. Після денного гомону, перегукування птахів, мовчанка ця вражала мов скрита погроза.

Кирило вміло перескакував з купини на купину, находив колоди, перекинені над багнищем, час до часу зупинявся, віднаходив куц лози, буйніший куц очерету, чи там яку іншу ознаку безпечного проходу, й поспішав уперед.

В його голові колотились, мов хмари перед дощем по небосхилі, заслухані думки. Для його примітивної уяви, промінне сонце пізнання не було вповні сприймаюче. Слова команданта тих мандрівників відслонили заслону й показали кілька промінчиків того сонця, що його загіває й живить, радує й напоює почуттями сили й оптимізму. Правду говорив він, вони живуть тут мов сліпі кроти. Там! за цими багнами живуть такі, як вони. Боряться; змагаються, мають ще іншу мету, поза журбою за проживок та одежину; знають, що вчорашнє не кінчається сьогоднішнім, а сьогоднішнє — завтрашнім. У них живе прагнення добути волю. Кирило не розуміє як слід цього слова. Що означає «вольний?» — Не признавати жадної влади над собою, жадного права, жадної власности? Чи від цієї «волі» легше буде жити? Дурили ж їх жидки з міста обіцянками, заки перевелися. Показалось, що один був злодій, другий перепродував крадене, а третього теж замкнули до вязниці. І всі були політичні! Ні це не те, про що говорив цей знад ріки. Коли говорив про волю бачив видиво її. Вона горіла відблиском у його очах і обличчя в нього було осяйне, мов у свитого, начеб перед його очима отвіралося небо. Жидків-же бігаючі очі ніколи не тратили виразу обманців, що хочуть упхати, вмовити людину купити сфальшований товар. Той з над ріки користай не обіцював, не прихвалював предмету своєї віри. Він згадував про жертви, про обовязки. Кирило почував, що в ньому щось, досі не зовсім сформоване, хапається тендітними щупальцями ясних промінчиків, що їх вкинули йому в голову слова коменданта тих мандрівників.

Думки Кирила багли навскач у моторошно темряву й чимраз більше за ними прискіпував крок Кирило. Якийсь рожевий туман наліг солодким опянінням на думки Кирила. Все видалось йому просте й легко досяжне. Аж дивно, що досі нереальне. Летів мов на крилах й уява малювала йому на екрані темряви чимраз привабливіші образи. Враз думки його обірвались і крок Кирила припинився. Віч-на-віч зударився з якоюсь темною постаттю. Приглянувшись до неї зовсім близько, здригнувся. Жах здавив на мить його серце лещатами. Це був Фуцік. Зідливо посміхаючись, заговорив перший.

— Від них іде? Добре знати! Ой не викрутишся! Всеодно зна-

тимуть, куди належить. — Замок, смакуючи вражіння після стів.

Кирило вдруте здригнувся. — Оце називається попастися! — Безладні думки забились, мов комахи об прозору шибку.

З тим Фуціком годі вже в селі видержати. Всюди залізе, про все вивідається й потім доносить. Погань. Зробив собі з цього заняття. Мабуть таких Фуціків кожне село має. Без сорому видають своїх, щей нахваляються.

— Ну, що Кіря, мовчиш? — дрібно захихотав. — А пригадаєш собі, як я радив продати мені той шматок землі. Ти казав: за низька ціна...

Темрява запала докруги якась кошлата, майже доторкальна, моторошна. Високо блимали пригаслі зірки. Кирило почув, що ледята докруги серця йому звільняються. Він вже охолонув після першого враження. Останні слова Фуціка, дійшли до нього мов з глибокої бочки. — Ух ти сволоч! — шибнула думка. Почуття огиди, виповзло та не сплило словами.

— Чого чіпляєшся? — поспитав сировола! — Ходив назирцем за мною?

Га? — жбурнув грізно.

Фуцік переможно засміявся.

— Чого чіпляєшся, чого чіпляєшся? — викривлявся. — Побачимо, що ти завтра заспіваєш, як прийдуть до тебе!

Кирилові засвербіли руки, пальці скарлючилися. Лють хвилю підступила до очей, застукала молотками у висках. Відгомонам задзвонили в ушах слова коменданта маандрівників: «добрий хазяїн впору нищить гусінь у садку, якщо не хоче, щоб хробаки сточили йому овоч».

Кирило розглянувся. Серед мовчливих пустарів були самі одні. Ніде не ворохнув порух людського життя. Недалеко, зприсоння, обізвалась якомсь дивно понуро болотяча птаха. Кирило прохрипів.

— Ей-же, не донесеш!

Фуцік великодушно чвиркнув крізь стиснені зуби.

— Можу не донести.

— І таки не донесеш!

Темна людська тінь підірвалася з землі, мов добрий сніг перелетіла понад сухоземеллям і сторчака полетіла в темну, грузьку чвир...

IV.

Першим вражінням, Фуціка було здивування. На нього посміли піднести руку! Фуцік лежачи на м'якому, погойдливому килимі, навіть не поворохнувся. Несподіванка була надто неждана. По хвилині поволі звівся на руки. Земля під ним остерігаючи загойдалась. Та Фуцік не здавав собі справи за свого положення; його думки були при розмові з Кирилом. — «Ото дурень!» — Заговорив у голос. — «Всеодно погодиться!» — Фуцік клякнув на коліна й поволі зводився на ноги. Земля загойдалась дужче, по-

далась мов гума. Фуціє зробив сильніший порух, щоб стати на ноги. «Чваак»... і його ноги по кістки встрягли в трясовину. Фуцік сердито зашарпався, щоб їх відти витягнути, та вони застрягли по коліна.

І враз свідомість положення, жахом підняла йому волосся вгору й здусила на мить в горланці голос. Нагадалися усі несамо-виті оповідання матері, довгими зимовими вечорами, про страхіття герців болотянників, з тими, що в їхню владу попадуть. — «Нісенітниця!» — переконував себе. — «Але вія, Фуцік, готов утопитися!» — Розпучливо почав вириватись, хапатись руками всього, що лиш йому під руки навинулось, сповнений смертельного ляку за життя.

— Рятунку, топлюся! — прохарчав. — Рятунку! — гукнув сильніше.

Мертво й без звуку було в довкіллі. Його крик збудив квакання на недалекому гнізді. Над ним залопотали якісь крила, двома чорними плахтами, прибільшеними уявою до величезних розмірів.

— Смерть! — прохрипіли його зішнуровані, тремтячі уста.

Трясовина всмоктувала його в себе все глибше й глибше. Неможливо. Під ногами вичував безодню. Довкруги нього розбудилося життя дригівни: лопали бульки повітря, під руками порушилась якась комашня, невидна в темряві, та самим же дотиком гидка, ослизла...

Враження огиди зелектризувало його свідомість і збудило втрачену рівновагу духа. Перестав кидати собою. Насилу заспокоїв себе й прибрав до рук, свідомий того, що шамотнею лише погіршує своє положення. Простяг руки, щоб як найдовше опертись тій неможливій силі, що безжалісно втягала його, всмоктувала в гидку твань.

Щераз кинув в темряву протяжний вигук «рятуйте». Відповіді не було. Ніч жадливо вжиралася мовчанкою в мізок і здавалось Фуцікові, що чорний морок поклав свої важкі руки, цілим тягарем, на його плечі. Завішений над безоднею, здавалось затрачував поволі чуття в членах тіла.

На спробу порушив головою, потім ногами — не чув їх. Болото було тепле й мокре. Відняв одну руку й доторкнувся нею свого обличчя. Щось м'яке на руці, мов холодець, торкнулось його шкіри. Болізно застогнав. До руки приссались — рахував торкаючись з обридженням устами напучнявілих валочків: — одна, дві, три, чотири — п'явки.

Це привело його до разючого усвідомлення собі положення, що в ньому завдяки своїй необережності, опинився. Заціпив зуби.

Його думки стали предивно спокійні. Вся сила відруху само-збереження, зосередилась в твердому бажанні: якнайдовше видержати, продержатись до ранку. Ранок вже певно не далеко, придуть люде тай відрятують.

Поволі пливли хвилини. І на мить стануло йому перед очима ціле його мерзенне життя. І збудився докір. Це було давно при-

спане сумління зрадженої рідної крові. Чого — ради видавав своїх? Чи лише ради наживи? Вона ж була невеличка. Багато, багато менша від тієї погорди, що її виявляли до нього ті, яким служив. Перед ними плазував і щирив зуби на своїх.

І Фуцік в темряві заплакав. Над собою, над своїм теперішнім безсиллям, що не дозволяє йому щераз укусити...

Морок ночі ставав непронишльким, темним масивом. Фуцікові здалося, що він підсувається до нього щораз ближче; ще трохи й він торкнеться руками твердої, чорної стіни. Фуцік почув, що йому робиться душно; він аж захекався від того враження зматеріялізованої темряви.

Напружуючи зір, вдивлявся в пітьму, шукаючи світляної в ній щілини. І враз перед його стомленим від напруження зором, замаячило щось сірувате... біле, набирало обрисів. Фуцік напружив зір аж до болю в очах. З темряви вдивився в Фуціка порожній погляд пустих очних дуплин: трікутної дуплини носа, лисого черепа й вищирених в сардонічній посмішці зубів. Настирливий погляд, що вдивляючись в одну точку, розсівається на всі сторони; що здається пильно приглядаючись — нічого не бачить, пустопорожній без дзеркала чоловічків. Цинічний своєю реальною мертвечиною й примарним життям; погляд обгнилого людського черепа, персоніфікації в своїм найневибагливішій, популярнім примітиві. Погляд разом спокійний і відливий; філософа й викривленої звірячою злобою машкари.

Нечайний страх перед смертю підняв Фуцікові волосся на голові сторчма. Безсило, цокотячи зубами, пролебедів:

— Жити, жити хочу!

Баговиння сягало йому до бороди й близько вуха чув лопання бульок повітря й болотяного газу. Від важкого, багнистого духу, думки йому помішалися. Фуцікові хотілось то плакати, то сміятись. Не чув уже зовсім тягару тіла. Робилось йому щораз душніше, отворив уста й густа, липка речовина полилась йому до рота. В останнє розбудився в ньому інстинкт самозбереження; виплюнув. Та відхаркувана, пливка багнюка верталась, заливала горлянку, ніс, доставалась до шиї, забивала дух. Фуцік очмаїв. Тоді багнюка міцно приліпилась до нього. Цупкими ссальцями невмолимо потягла, й покрила його з головою...

V.

Кирило стямився. Куди ж він так летить? Здержався.

Буревісною хмарою насунули рефлексії. Він — убив людину. Даремне виправдував себе, шептав сам до себе бажаючи заглушити голос сумління. Він повтаряв собі в голос, що «розтоптав їдотитого хробака», що — «це не була людина». Збуджена совість не давала заспокоїти себе тими поясненнями. Щось мягнуло його вернутись на те саме місце й відрятувати потопельника. Це був той перший відрух. Вже обернувся, щоб завернути, коли це друга думка пронизала його мізок: «донесе й пімститься», «не подарує!»

Він наблизився зовсім недалеко до того місця, де вкинув Фуціка. Та наближувався з наміром відступити. Врешті рішення переважило його відрух і він завернув.

Зо звіщеною головою йшов й ішов, дивуючись як видовжується йому в нескінченість дорога до села. Врешті пристанув. Розглянувся.

Усяка ясність згасла й він лише довго приглядаючись, зорієнтувався в околиці. Голова йому ще нижче запалася і в змаганні з самим собою цупко затиснулись п'ястуки. Він був знову недалеко того місця, де вкинув у дряговину Фуціка.

Чутливим ухом вслухувався в темряву й враз чітко й виразно гоготнув упоблизу нього розпучливий крик «рятуйте!» Кирилові полізли мурашки поза спиною, аж дух йому забило. Було в тому крику щось таке жахливе, що спараліжувало йому можливість поворухнутись. У крику тремтіли нотки свідомости, що звільна гасне — й Кирило під сильним враженням того несамовитого крику стояв мов непритомний. Чекав другого окрику, тремтючи кожним волокном нервів, напружених до крайніх меж видержаности. Та окрик удруге не повторився й він не в силі був звільнитись із того дивного стану одубіння.

Проте його слух не менш чуйно, як передше, працював. Він чув і зітхання й стогін, мурмотання, а врешті прикрив плач навзрід потопельника так виразно, як би це все діялося не більше десяти кроків від того місця, де він стояв. Чув півпритомне белендіння, шепоти, безладні слова заклять, наче б вони йому з уст зривались. Врешті все замовкло, від дряговини не долинуло до нього ні згука.

Тоді дивні чари звільнили його зо своєї несамовитої влади. Зідхнув; з пліч скотився йому переважкий тягар. Був стомлений, мов після виконання праці понад сили. Коліна вгинались під ним, чув у них охлялість після нервового виснаження.

Темрява поволі рідшала, ставала прозора. Далеко, на сході, понад чорною смужкою далекого лісу, показався блідий рубець. Ставав щораз яскравіший, загорювався полум'ям. Баранчики розсіяні по темній блакиті були криваво пурпурові, наче б хто на блакитне сукно латок понашивав. Ось вигулькнуло червоне, величезне сонце. Зазирнуло Кирилові в очі. Осліплений заслонив їх долонею. «Він убив людину!» — І враз цілий той дивний чар поліського ранку зник. Якась непоборима сила штовхнула його подивитись на те місце, де вкинув у дряговину Фуціка. Йшов мов сновида, майже не дивлячись собі під ноги. Врешті дійшов. Це було те місце! Потолочена трава, кілька висмиканих з чорною багнюкою коренів очерету й невеличка продухвина — це було все.

Сходило сонце й червонило небо, цілий схід зайнявся полум'ям. Піднімався вранішній туман. Кирило розглянув зачервонілими очима по довкіллі. Перед обличчям сонця ставив собі питання: «хто завинив у смерті Фуціка?» «Хто змусив його стати вбивником? На чю голову впаде те вбивство?» Де вони, ті, що зробили з Фуціка й йому подібних тварину, що її треба було

вбити мов скажену собаку?» — Кирило підняв п'ястук і погрозив ним комусь далекому, що завинив у його душевній муці. «Прийдіть і заберіть мене!» — гукав. Та нізвідки не долинув до нього хоч би й якийсь марний згук людського голосу.

Тоді повернувся плечима до сходячого сонця й пустив скляний, невидючий зір перед себе в даль. Перед ним далеко, на піщаним півостровці будився табор мандрівників.

Там розпалили вогнище. Дим клубочився, стелився по рівнині. Постаті, мов лялечки, сновигали по таборі. До його вух долинув гомін трубки; сурмили снідаюк. Різкий, металічний згук збудив його з глибокої задуми. Очунав слабкий мов після важкої, виснажуючої хвороби.

— Чи можуть «вони» тепер щось порадити? Чи є виправдання?

— Немає виправдання! — підказувала йому зневіра. Чорний морок її окутав його щільно. Огорнула його млява апатія, психічне безвладдя. Завеликий тягар узяв зразу на себе, неспішований.

— Чому він не вмер замість Фуціка? — думка загорілася в його втомленому мізку й згасла.

— Ні, перед обличчям сонця немає в нього сили наложити на себе руку! Хай краще згинуть виховники Фуціків!

Кирило механічно перехрестився й не оглядаючись поза себе, з похнюпленою головою, наче тікаючи від настирливої думки, спішно пустився йти стежкою, що вела до села.

* * *

Не стямився, як пройшов грузькі заплавини; далі вже починалася твердь сухоземелля. Голова простувалась, а його крок ставав певний, зір твердий і рішучий!

Липень 1934.

Перша протиліберальна революція в новітній Європі

(Державний переворот Наполеона Бонапарте).

Перебуваючи в Ломбардії, Бонапарте підготовлявся до захоплення влади, студіюючи класичні приклади Сулли, Катиліни та Цезаря. Приклади величні, але непожиточні. Заговор Катиліни для Бонапарте не міг представляти особливого інтересу. В суті речі, Катиліна був зхрилений герой, ворохобний політик, що мав забагато сумління й замало відваги. Але зате який надзвичайний префект поліції був цей Ціцерон! З якою зручністю він зумів зловити в свої сіті Катиліну й його спільників! З яким агресивним цинізмом вів він проти заговорників те, що сьогодні називалось

би пресо́ва кампанія! Як він зумів використати всі помилки протинника, все, що недописувало в його поступованні, всі трусливості й усі амбіції, всі низькі інстинкти шляхти й плебсу! Бонапарте в той час радо афішував велику погорду до поліційних метод. У його очах цей нещасний Катиліна був лише бунтівник без усякої обережності, упертий, та без волі, повний добрих рішень, та поганих намірів, революціонер, постійно нерішучий щодо місця, часу й способу; нездібний вийти на вулицю у відповідний мент; недотепа, що вагався між барикадою й заговором, який тратив дорогий час на слухання Ціцеронового «Квоускве тандем?» і на організування виборчої кампанії проти «всенационального блоку» — свого роду оклеветаний Гамлет, жертва знаменитого адвоката й поліційної засідки.

Але той Ціцерон — яка зайва, але й потрібна людина! Про нього можна би сказати те, що сказав Вольтер про єзуїтів: «Щоб єзуїти були корисні, треба не дати їм бути потрібними». Хоч Бонапарте й погорджує поліційними методами, хоч ідея перевороту, організованого поліцією, йому не менше осоружна від бруталної революції, що виходить з казарм, зручність Ціцерона його цікавить. Може бути, що одного дня він потребуватиме таку людину: ніколи не знати! Бог Випадку має два обличчя, як Янус: він має обличчя Ціцерона й обличчя Катиліни.

Бонапарте, як і всі, що підготовляються захопити насильно владу, боїться видаватися в очах французів якимось Катиліною, отже людиною, що не цурається нічого, лише би здійснити свої бунтівничі плани, чорною душею понурого заговору, відважним амбітником, здібним до всяких крайностей, злочинцем, готовим рабувати, масакрувати й підпалювати, рішенням перемогти за всяку ціну, навіть і тоді, як би він разом із своїми ворогами мав самий загинути під руїнами батьківщини. Він добре знає, що постать Катиліни не така, якою її зробили легенда й наклеп; він добре знає, що обвинувачення Ціцерона безосновні; що юридично цей процес проти Катиліни, це злочин; що в дійсності цей злочинець, цей темний заговорник був усього на всього лише мало здібний політик, людина нездібна до дії, нерішуча, хоч і вперта, яку поліція могла без трудно збутися, послуговуючися кількома шпиками й провокаторами. Бонапарте добре знає, що найбільша вина Катиліни це те, що він програвав партію, відкривши перед цілим світом свою підготовку до державного перевороту, але не зумівши довести справу до кінця. Як би він принаймні мав відвагу спробувати удар! Не можна сказати, щоб йому бракувало нагод до цього: внутрішня ситуація була така, що уряд був би не в силі зломити революційний замах. Це не цілковита вина Ціцерона, якщо кілька промов і кілька поліційних заходів вистарчили, щоб урятувати республіку з такої великої небезпеки. Зрештою Катиліна скінчив ще не найгірше, бо згинув на полі битви, як патрицій великого імені й як відважний вояк, яким він справді був. Але Бонапарте теж не помиляється, коли думає, що власне було цілком зайве робити стільки галасу, скомиромітуватися до такої

міри й прикликати стільки нещастя тільки для того, щоб у відповідний мент утікти в гори й там найти смерть, гідну римлянина. На його погляд Катиліна міг би скінчити краще.

* * *

Акція Сулли й Юлія Цезаря давали Бонапартові більше матеріалу до роздумувань над власним призначенням: вони були ближчі його генієві й також ближчі духові його часу. Думка, яка його мала привести до підготовки перевороту 18 брюмера і до його здійснення, ще в ньому не назріла. Мистецтво здобути владу йому видавалося мистецтвом наскрізь мілітарним: воєнна стратегія й тактика, примінені в політичній боротьбі, мистецтво маневрувати арміями на терені змагань у громадському житті.

В стратегічному плані, для завоювання Риму, Сулла й Юлій Цезар не виявили політичного генія, а тільки геній воєнний. Труднощі, які вони мусли поборювати, щоб захопити Рим, це труднощі виключно мілітарного порядку. Вони мусли боротися з арміями, а не з політичними асамблеями. Помилково вважати десант у Бріндізі й перехід Рубікону початковими актами державного перевороту: це акти характеру стратегічного, а не політичного. Чи це буде Сулла, або Цезар, Ганнібал або Белізарій, — об'єктом їхніх армій є завжди здобуття якогось міста: це стратегічні об'єкти. Вони поступають, як великі полководці, що для них воєнне мистецтво не має тайн. У Сулли, як і в Цезаря кидається в вічі, що їхній воєнний геній значно перевищує геній політичний. Можна би закинути, що у своїх кампаніях, започатих десантом у Бріндізі, або переходом Рубікону, вони не йшли тільки за концепцією стратегічною; що кожний рух їхніх леґіонів має теж політичний підклад. Але воєнне мистецтво, це мистецтво, що має прерізні підклади й далекі інтенції. Кожний полководець, Тюрен, Карло XII, або Фош, є інструментом державної політики: їхня стратегія служить інтересам політики держави. Війна має завжди політичну мету: це лише один із аспектів державної політики. Історія не знає прикладу полководця, який плекає мистецтво для мистецтва, війну задля війни. Немає дилетантів серед великих, чи менших полководців, або навіть кондотерів. Вислів Джованні Акуто, англійського кондотера на службах Флорентійської Республіки «воюється, щоб жити, а не на те, щоб умирати» — це ані бутада дилетанта, ані девіз наемника. Він висловлює найвище оправдання війни й її моралі. Він міг би бути девізом Цезаря, Фридриха, Нельсона, Бонапарте.

Ясно, що коли Сулла й Цезар вели свої армії на здобуття Риму, вони мали політичну мету. Але треба дати Цезарові те, що належить Цезарові; Суллі те, що належить Суллі. Вони не робили державного перевороту. Звичайний палатовий заговор міг би бути значно подібніший до державного перевороту, ніж славні кампанії, завдяки яким обидва великі полководці здобули республіку. Сулла потребував рік, щоб збройно пробити собі шлях з Бріндізі до Риму, себто, щоб успішно скінчити революцію, почату в

Бріндізі. Це для державного перевороту надто довгий час. Але воєнне мистецтво, як відомо, має свої правила й свої винятки; їх і тільки їх слухався Сулла. А щодо правил і винятків політики, то Сулла й Цезар почали їх слухатися тільки після свого входу в Рим і то слухалися більше виняткам, ніж правилам, як це й відповідає натурі та звичаям полководців, коли вони беруться давати нові закони й нові накази здобутим містам.

Перебуваючи в Ломбардії 1797 року, в той рік, такий багатий можливостями для кожного генерала без надто чутливого сумління, і більше відважного, ніж амбітного, Бонапарте мабуть почав думати, що приклад Сулли й Цезаря міг би бути фатальний для нього. В суті речі, між помилкою Оша, що необережно згодився вступити на службу до Директорії, щоб спробувати зробити державний переворот, і прикладом Сулли та Цезаря, — помилка Оша йому здавалась менше небезпечна. В своїй прокламації з 14. липня до вояків італійського воєнного терену, Бонапарте попереджав Клуб у Кліші, що армія готова перейти Альпи й марширувати на Париж, щоб охороняти конституцію, боронити свободу, уряд і республіканців. В його словах відчувається скорше намагання не дати себе випередити нетерпеливості Оша, ніж сховане бажання дорівняти Цезарові. Зберегти собі приязнь Директорії, та не кинутися занадто отверто на її сторону — ось проблема 1797 року. Два роки пізніше, напередодні 18 брюмера, проблема буде: зберегти собі приязнь Директорії, та не приєднатись занадто отверто до її противників.

Уже в 1797 році йому починає здаватися, що знаряддям державного перевороту мусить бути армія, але що треба вдатися, ніби це знаряддя слухається законів, а його діяння мусить зберігати сповидності легальності. Оцей огляд на легальність виявляє у Бонапарте народження концепції державного перевороту; концепції — відмінної від класичних, славних і небезпечних прикладів.

Серед чисельних персонажів 18 брюмера, найменше на своєму місці Бонапарте. Від свого повороту з Єгипту він тільки те й робить, що метушиться й виставляє себе подивові, ненависті, осміщенні й недовірю; він тільки непотрібно компромітується. Його поведінка починає непокоїти Сейє й Талейрана. Що хоче Бонапарте? Хай він дасть діяти другим! Сейє й Люсієн Бонапарте займаються всім, передбачують усе; справа впорядкована аж до найменших деталей. Сейє педантичний і дрібничковий, думає, що державного перевороту не можна заімпровізувати за один день. Небезпека, яку треба оминати, це нетерпеливість Бонапарта його нахил до реторики — додає Талейран). Тепер не йде ані про Цезаря, ані про Кромвела, а тільки про Бонапарте. Якщо бажано зберегти сповидність легальності, і щоб державний переворот не виглядав ані на казармову революцію, ані на заговор, організований поліцією, а на парламентарну революцію, доконану при співпраці Старших Пятисот і регулюванню делікатною та складною процедурою — потрібно, щоб Бонапарте покинув свої пози. Побід-

ний генерал, який підготовляється захопити владу, не сміє ані шукати аллодіментів, ані тратити час на інтриги. Сеїє все передбачив, усе організував: він навіть навчився їздити верхи для евентуального триумфу, або втечі. Тимчасом Люсієн Бонапарте, вибраний президентом Ради Пятисот, пропонує призначити чотирьох інспекторів зпоміж членів Ради, що з ними він зговорився. Підчас парламентарної революції навіть дверники відіграють важну роллю. Інспектори Ради Старших знаходяться в руках Сеїє. Щоб оправдати скликання Ради поза Парижем, у Сен Клю, треба мати притоку: яacobинський заговор, публичну небезпеку. Президент Сеїє пускає в хід поліційну машину й притока створена: поліція відкриває страшний яacobинський заговор, що через нього республіка знаходиться офіційно в небезпеці. Ради зможуть зібратися в Сен Клю. Все відповідає наперед випрацьованому плянові.

Бонапарте пристосувався до інших. Його поведінка стає більше стримана, його дипломатія менше наївна, його оптимізм обережніший. Він поступово переконався, що зробився «деус екс махіна» цілої інтриги, і це переконання вистачає, щоб дати йому цілковиту певність, що все піде так, як він собі бажає. Проте інші його ведуть через інтригу. Сеїє його веде за руку через лабіринт. Бонапарте — це тільки вояк; його політичний геній мав виявити щойно після 18 брюмера. Всі великі полководці, хай вони називаються Сулла, Цезар або Бонапарте, всього на всього чисті вояки підчас підготовки й переведення перевороту: чим більше вони намагаються залишитись у легальності, зберегти дояльну пошану до «рес публіка», тим менше легальні їхні чини, тим глибшу погорду вони виявляють до цієї «рес публіка». Кожний раз, як вони зіскакують з коня, щоб діяти на політичному терені, вони забувають зняти остроги... Люсієн Бонапарте, що спостерігає свого брата, слідкує за його рухами і дошукуються його найтайніших думок, починає почувати більшу певність щодо брата, ніж щодо самого себе. Все підготоване. Що могло би збити події з призначеного шляху, яка сила могла би протиставитись державному перевороту?

Плян Сеїє спирається на засадничу помилку: на респектування легальності. Спочатку Сеїє противився затриманню акції в межах легальності: треба було залишити вільне місце для всяких непередбачених випадків, що в них революційне насилля мало би повну свободу. Примусові ходи завжди небезпечні. Легальний переворот здавався абсурдністю цього теоретикові легальності. Але Бонапарте непохитний: він жертвує навіть обережністю в ім'я респектування легальності. Вночі з 17 на 18 брюмера, коли Сеїє його сповістив, що на передмістях неспокоїно, і що було би добрим заходом безпеки заарештувати з 20 депутатів, Бонапарте відмовився доконати незаконний вчинок. Він бажає парламентарну револьту: він бажає захопити цивільну владу без беззаконня й без насилля. Коли Фуше йому пропонує свої послуги, він йому відповідає, що не потребує поліції. Санкта сімпліцітас! Йому вистарчає його престиж, слава та ім'я!

Але на цьому терені легальности за всяку ціну, цей палкий генерал, цей войовник, захоплений реторикою, не вмiє поводитися. Як тільки він опинився перед Радою Старших, він забуває свою роль, себто роль побідного генерала, що кладе свого меча на службу представникам пації. Він забуває, що в очах Старших йому не слід представлятися, як новий Цезар, що він має представлятися, як оборонець конституції, що її загрожує якобінський заговор. Він не смiє бути нічим іншим, тільки генералом, якому доручено забезпечити мирне перенесення законодавчого тіла до Сен Клю. Він мусить бути настільки обережний, щоб зуміти грати другорядну роль в парламентарній комедії, якої головною особою є законодавче тіло.

Здається, що слова, які він виголошує, оточення почотом вкритих золотом і сріблом старшин, перед цим зібранням заляканих дрібних буржуа в окулярах, — йому підказує якийсь бог, ворожий його фортуні. Цілий запас реторики з погано перетравленої лектури про подвиги Олександра й Цезаря підходить до його уст і звязує йому язика: «Ми хочемо республіку, засновану на справжній свободі, на громадянській свободі, на національному представництві: ми її матимемо, це я присягаю!» Старшини, що його оточують, хором повторюють цю присягу, Рада Старших дивиться на цю сцену німа, скаменіла. Кожної хвилини з цього приборканого зібрання може встати хаос, будьякий маленький чоловічок, може звернутись проти Бонапарте в імя свободи, республіки й конституції, цих реторичних формул, що вже встигли зробитись порожніми словами без змісту, але які ще небезпечні. Сейте передбачив небезпеку й у ночі наказав викрасти з салі пізвання на збори, призначені для небезпечніших депутатів. Але Бонапарте мусить стерегтися теж малих, незначних люців, що їх і сам Сейте не боїться. Бо ось один із депутатів, Гарат, встає і домагається слова: «Ніюдин з цих войовників не покликуюється на артикул конституції». Бонапарте блідне, обертається заскочений. Але президент у час вмiщується, перебиває Гарата й закінчує засідання окликом: «Хай живе Республіка!»

Підмас перегляду війська, стоячи перед армією, вистроєною в Тюерійському парку, Бонапарте скидає маску. Після славних слів, якими він звернувся голосно до Бото, покидаючи салю Ради Старших, його промова до вояків звучить явною погрозою. Тепер він певний себе. Зате Фуше настоює на необхідности заарештувати найворохобніших депутатів. Бонапарте відмовляється дати цей наказ: це була би зайва помилка тоді, коли все на добрій дорозі. Ще кілька формальностей і переворот буде довершений. Його оптимізм виявляє, до якої міри він не на своєму місці в цій небезпечній грі. На другий день, 19 брюмера, коли самий Сейте помічає пороблені помилки й починає боятись, Бонапарте й далі виявляє такий оптимізм, таке довіря у власний престиж, таку погорду до «адвокатів» з законодавчого тіла, що Талейран самий не знає, чи має вважати його наївним, чи безвідповідальним.

Складаючи свій план, заснований на сповидній легальности

і на механізмові парламентарної процедури, Сейє не прийняв у рахубу дрібних фактів. Чому Ради були скликані в Сен Клю не на 18, а на 19 брюмера? Було помилкою дати противникові 24 годин часу на студіювання ситуації й організування опору. Чому 19-го в Сен Клю Рада Старших і Пятисот не була зібрана відразу в полудне, а щойно о 2 год. пополудні? Впродовж цих 2 годин мали депутати час обміняти враженнями, думками, проектами, погодитись щодо спільної акції проти всякої спроби перехитрення, або насильства. Члени Ради Пятисот заявляють себе готовими на все: погляд на військо, що їх оточує, кидає їх в розпуку. Вони метушаться в злості по алеях та подвірях і голосно питають один одного: чому ми не залишилися в Парижі? Хто придумав цю історію про заговор якобінців? Хай подадуть імена! Хай нам дадуть докази! Сейє забув видумати докази якобінського заговору; він розглядається навколо себе й бачить, що дехто всміхається, дехто блідне, і починає розуміти, що ситуація не зовсім ясна, що все може провалитися через якесь слово, якесь потягнення. О, як би він був Фуше! Але тепер було запізно, треба було здатись на винадок: нічого іншого не можна було зробити. Як на революційну тактику, то це досить оригінальне...

О 2 год. засідання Ради Старших. Уже з самого початку план Сейє скомпромітований. Ці міщучки, звичайно такі спокійні, сьогодні в якомусь святому гніві: на щастя ніхто не в спроможі забрати голос серед такого галасу. Але в Оранжерії, де зійшлася Рада Пятисот, зустрічають президента Люсієна Бонапарте бурєю закидів, обвинувачень і погроз. Все втрачено, думає Сейє, блідне й наближається до дверей серед цього непередбаченого галасу. На випадок утечі його чекає карета коло виходу з парку. Карета вигідніша й безпечніша, ніж кінь. У підготовці перевороту цей передбачливий державний муж не міг не подумати про таку деталь. Зрештою не один Сейє себе погано почуває в тих сальонах на I. поверсі, де Бонапарте й його спільники нетерпеливо чекають годину голосування. Як би Старші не погодилися з декретом, який розпускає Ради, як би вони вибрали трьох провізоричних консулів і порішили зреформувати конституцію — що тоді робив би Бонапарте? Що передбачає на такий випадок революційний план, уложений Сейє до останньої дрібниці? Сейє передбачив тільки втечу в кареті.

Досі поведінка Бонапарта, який журився передусім, як зберегти сповидність легальности, щоб залишитись на терені парламентарної процедури, була вживши модерний термін, поведінкою ліберала. Під цим оглядом Бонапарте творець школи. Всі військові, які після нього пробували захопити цивільну владу, були вірні цьому правилу лібералізму до останньої хвилини, коли пора перейти до насилля.

Як тільки Бонапарте помітив, що опозиція Ради Старших і Пятисот остаточно знівечила план Сейє, він порішив зломити своєю прививністю парламентарну опозицію. І це також форма лібералізму (розуміється, військового лібералізму), форма лібераль-

ного насилля. При погляді на Бонапарта галас втихає в салі Старших. Але щезає риторика зраджує цього Цезаря, цього Кромвеля. Його промова, яку спочатку зустріла повна пошани тиша, поступово викликає бурмотіння й незадоволення. При його словах: «Якщо я підступний, то будьте всі Брутами», в кінці салі чути регіт кількох осіб. Промовець бентежиться, зупиняється, загикується й, нарешті, продовжує пискликим голосом: «Пам'ятайте, що мене супроводжують бог війни і бог щастя». Депутати метушаться, скупчуються коло трибуни. Всі сміються. «Генерале, ви вже не знаєте, що говорите», шепче в ухо Бонапарта його вірний Бурієн і хапає його за руку. Бонапарте їде за ним: він покидає салю.

Кілька хвилин пізніше, коли він переступає поріг Оранжерії, в супроводі 4 гренадирів і кількох старшин, члени Ради Пятисот зустрічають його лютим криком: «Поза закон! Геть з тираном!», кидаються на нього, засипають його зневагами й б'ють. Чотири гренадири тиснуться навколо нього, щоб захистити його перед ударами. Старшини намагаються витягти його з метушні; нарешті Гардан його хапає й йому вдається майже вивести Бонапарте з салі. Тепер залишається тільки втеча, думає Сейє, або насилля, каже Бонапарте до своїх. В салі Пятисот піддається голосуванню декрет про проскрипцію. За кілька хвилин цей Цезар, цей Кромвел буде «поза законом». Це буде кінець. Бонапарте вискакує на коня і виїздить перед своє військо. «До зброї!», кричить. Вояки йому роблять овації, але не рухаються з місця. Це найбільше типова сцена з тих двох славних днів. Зо скривленим обличчям, тремтячи від злості, Бонапарте розглядається навколо себе. Цей герой з Арколі не може рушити з місця батальйону. Як би в цей мент не появився Люсієн, усе було би втрачене. Це Люсієн зрушує вояків, рятує ситуацію. Це Мура витягає свою шаблю, наказує бубнити до наступу й веде гренадирів проти Пятисот.

«Генерале Бонапарте, це було не в формі», скаже пізніше Монтрон, згадуючи бліде обличчя цього Цезаря, цього Кромвеля. Монтрон, якого Редерер називає Талеїраном на коні, залишився все життя при переконанні, що цей герой Плутарха в Сен Клю пережив хвилину страху й що найнезначніша людина Франції, один з тих «адвокатів» з законодавчого тіла, будьякий чоловічок міг би на протязі цих двох славних днів одним рухом, одним словом знівечити долю Бонапарта й врятувати республіку.

Якийсь історик сказав про ці події: «Ніколи державний переворот не був гірше спланований і гірше переведений». Оснований на респектуванні легальності й механізму парламентарної процедури, план 18 брумера без усякого сумніву провалився би, як би Рада Старших і Пятисот була зуміла скористати з помилки Сейє. Офензивна тактика, яка спирається на повільності парламентарної процедури, може привести тільки до провалу. Як би Ради зо своєю загрозою декрету про проскрипцію не поставили Бонапарта перед необхідністю скоро діяти, покинути терен легаль-

ности й звернутися до насилля, цей державний переворот був би застриг у парламентарній процедурі. Офензивна тактика Рад мала полягати в тому, щоб виграти на часі, щоб протягнути справи. Пополудні 19 брюмера в Сен Кло Сейє нарешті зрозумів свою помилку. Час працював за законодавче тіло. На якому терені малпєрував Бонапарте? На терені процедури. Що було силою законодавчого тіла? Процедура. Що було силою парламентарної процедури? Повільність. Ще дві години й засідання Рад були би відложено до другого дня. Переворот, що вже мав спізнєння на 24 години, спізнився б ще більше. На другий день, 20 брюмера, при відновленні засідання законодавчого тіла, ситуація Бонапарте була би цілком відмінна.

Сейє здавав собі з цього справу. В його революційному плані, Ради мали бути знаряддями перевороту. Бонапарте не міг обійтися без них: вони йому були необхідні. Треба було скоро запобігти відложенню засідань, усунути небезпеку отвертої боротьби між законодавчим тілом і Бонапарте, між конституцією і державним переворотом. Але яким способом? План Сейє і логіка Бонапартова виключали насилля. Одначе треба було справу приспішити. Отже треба було послуговуватися переконуваннями, увійти в салю Рад і говорити до депутатів, намагатися ефорсувати, по доброму, парламентарну процедуру. Первопричина дивної поведінки Бонапарта лежить у тому, що називається лібералізм.

На його щастя, його поведінка провокує непоправну помилку Рад, а власне насилля проти його особи: декрет про проскрипцію. Рада Старших і Пятисот те зрозуміли, що секрет їх сили супроти Бонапарта у протяганні, справи в часі, в униканні провокацій, у повільності процедури. У всіх державних переворотах тактика катилінарів намагається приспішити справи, а тактика оборонців держави намагається виграти на часі. Помилка Рад поставила Бонапарта перед рішенням: втеча або насилля. «Адвокати» законодавчого тіла дали йому, нехотячи лекцію революційної тактики.

Переклад О. Ш.

ТЕЦУДЗИ КАДА

Імперіялізм і народи Азії

УПС — Шангай подає переклад цієї статті ніяпонського автора, яка представлятиме інтерес і для нашого читача та допоможе йому зорієнтуватися в сучасній політиці. Редакція.

1.

Взаємовідносини Азії й Європи, що їх характеристичною рисою являється боротьба їх культур, різко відрізняється від взаємовідносин Європи й Америки, де, особливо в початках, позначався переважаючий вплив європейської культури на культуру

американську. Тійсний зв'язок Європи й Азії відбувався ще в старинній історії, коли, на примір, імперія Александра Македонського включала в себе Індії — Азії, або, навпаки, коли хоробрі воїни Джингіз-Хана завойовували значну часть Європи. В площині культурного взаємодіяння провідна роль належала в ті часи, безперечно, Азії.

Відношення Європи до американського континенту було цілком інше. Це було відношення вищого до нижчого: Європа завойовувала Америку, після відкриття її Колумбом, не тільки зброєю, але й економічно, а наступ Європи на Азію в часи Колумба виливався у формі боротьби капіталістичної культури з культурою феодалізму. В цій статті я не думаю зупинятися на історії завойовування капіталістичною Європою феодальної Азії, але підкреслюю, що історія ця дуже складна і різко відрізняється від історії проникнення європейського впливу в Америку, тому, що європейська експансія, стрінувши в Азії значну культуру і збройну силу, змушена була розвиватися там всякими замаскованими способами, при допомозі підкупів, спекуляцій, обманів, організації внутрішніх міжусобиць і навіть війн; саме в таких формах виливалась європейська політика колонізації Азії.

Війком, що показує аналогічність проникнення Європи в Америку, являється підбій в XVII—XVIII в. Сибіру Росією, яка, так само як і Америка, була заселена нечисленими тубільцями, дуже низького ступня культурного розвитку. Москалі, головню пошукувачі дорогих шкур, посувалися на схід по сибірських просторах, не зустрічаючи майже ніяких перешкод і спротиву. Першу перешкоду стрінули вони на хінській границі на Амурі, а потім, при дальшому посуванні на південь по східному краю Сибіру — на бережжі північної частини Тихого Океану. На перешкоді їм стала культура Азії.

Одначе, культура Азії, особливо чотири-тисячелітня культура Індії і Хін, задля своєї закованості, не могла стати успішним засобом боротьби з капіталістичною культурою. Поширення європейського впливу на Індії і їх колонізація в XVII і XVIII ст., як теж завершення під кінець XIX ст. пів-колонізації Хін, являється перемогою європейської культури над азійською. Півколонізація Хін здійснюється при допомозі торгівлі, що її піддержується збройною силою, або, інакше кажучи, нерівними договорами, які узаконили консульські суди, низькі мита, права аренди і так звані сфери впливів. Таким чином, більша часть Азії — від її західної границі в Туреччині й до східної границі Сибіру на бережжі Тихого Океану — стала колонією або напівколонією Європи. Одна тільки Японія із всіх держав Азії зберегла свою самостійність.

2.

Проникнення Європи в Азію — це імперіялізм Європи. Цей імперіялізм наступає на Азію з трьох боків: з півночі, з півдня і з південного заходу. З огляду на те, що північний шлях по

своєму географічному положенню знаходиться в монопольному посіданні Росії, то зовсім природно, що цей імперіялізм, що наступав по сибірських просторах, являвся імперіялізмом царської Росії. Тепер ССРСР, оперуючи гаслом «освобождения поневоленних народів», фактично теж змагає до того, щоб підпорядкувати собі азійські народи. В цьому відношенні червона політика ССРСР не тільки унаслідила політику царської Росії, головним діючим фактором якої являлась збройна сила, але навіть посилила її, доповнивши її зброєю пропаганди, що скриває в собі велику спокусу для слабих і поневоленних народів.

Південний шлях, в протилежність північному сухопутному, являється морським шляхом. Васко де Гама, обійшовши південне побережжя Африки — Ріг Доброї Надії, доплив до Мадраса (в Індіях) при кінці XV ст. В цей час колоніяльними імперіями були Португалія і Еспанія, які договорилися були про розділ сфер впливів в колоніяльних краях: Еспанії припадала Америка, Португалії — східня частина Африки. В слід за Португалією за Ріг Доброї Надії прийшли Голляндія, Франція і останньою — Англія. Між цими трьома потугами почалася боротьба за гегемонію в південній частині Тихого Океану і в Індійському Океані. Перемогла Англія. Сила на морях і найбільше розвинута промисловість були тими основними засобами, завдяки яким Англія досягнула перемогу в Азії і в Америці. Англія встановила систему свого володіння над семи морями і поширила свої колоніяльні простори. Експлуатація колоній в семи морях дала кріпкі підвалини англійській економіці. Можна сказати, що Англія досягнула гегемонії над світовою економікою виключно завдяки експлуатації своїх величезних колоніяльних просторів. «Імперія, в якій не заходить сонце» — це значить імперія, в якій нема ні години, щоби не експлуатували. Для збереження досягнутого положення англосакси придержуються глибоко реальної політики в усіх її формах. Тоді, як в своїй метрополії вони кричать про справедливість і свободу, в їх колоніях важкі бомбовози бомбардують примітивно озброєних тубильців: підчас здійснювання ними в Хінах «політики культури», в Індіях проводиться «політика темноти». Але англосакси не обмежуються тим, що гнучкою політикою намагаються зберегти свої колонії; вони використовують і самостійні держави. Щоб перешкодити дальшому посуванню Росії на південь Азії, Англія заключила була союз з Японією, і остання, в цілях власної державної безпеки, цей наступ Росії припинила.

Однак, як тільки японські впливи на азійському континенті стали кріпшати, Англія розірвала свій союз з Японією і почала спільно з Америкою на неї давити. Взагалі можна сказати, що гегемонія європейського імперіялізму в Азії переводиться об'єднаними силами двох англо-саксонських груп, діючих із обох берегів Атлантичного Океану. Хоч Голляндія і Франція теж мають в Азії Голляндські Індії і Французькі Індії-Хіни, але вони, безсумніву, грають роль попутчиків англо-саксів. Власне вирішення питання

англо-саксонської гегемонії в південних і південно-західних частинах Азії являється одною із найбільших проблем для Азії.

Друга проблема — це справа червоного імперіялізму, що наступає через Сибір. Вже було сказано, що конструкція цієї сили, діючої з півночі, не так складна, як конструкція сили, діючої із півдня і південного заходу. Крім того ці сили різняться і своєю тактикою наступу. Підчас коли англо-сакси — Англія й Америка — застосовують в своєму наступі «методу культури», червоний імперіялізм користується гаслом «освободження поневолених народів», що знаходить глибокий відклик в душі народів Азії. Большевицька політика світової революції, потерпівши невдачу в Європі, знаходилась один час і під ударом в Азії, але зараз большевики відзискали тут попередні свої впливи. Взагалі, гасло «освободження поневолених народів» скриває в собі велику спокусу для слабих азійських народів, і чи не варто нам поважно про це подумати, так само як про політику англо-саксів «давати й брати». Наступ на Азію ведеться методами спокус і тому Азія мусить бути надзвичайно чуйною.

Я кажу, що метода «давати й брати» являється політикою Англії і Америки, але між ними існує деяка різниця. Англія — держава, що удержується завдяки експлоатації колоній, ветеран, володівчий колоніями в семи морях; Америка — молода держава, виростає вона із колоній Англії, розпоряджає великими запасами і ринками всередині. В ЗДПА панує ідея свободи і миру, що й пропагується в різних формах закордоном. Під самий кінець XIX ст. ЗДПА устами Джона Гея проголосила по відношенню Хін принцип т. зв. «відкритих дверей» і «рівності можливостей». Принцип цей, хоч назовні виглядає дуже справедливий, в дійсності таїв у собі бажання Америки надолужити втрачене. Договір дев'яти держав — це продовження тієї самої політики.

3.

Не можна сказати, що народи Азії задоволені наступом білого або червоного імперіялізмів. Вони протиставилися цьому наступові від самого початку, але не мали успіху з огляду на перевагу зброї капіталістичної продукції над зброєю феодальної епохи. Напливом дешевих товарів зруйновано в Азії і феодальне господарство. Народи Азії не змогли протиставитись ні силі зброї, ні прониканню товарів. Величезні простори, починаючи від Туреччини, включаючи Середню Азію, Індію, Хіну, кінчаючи південними островами, були цілковито безпомічними.

Силу відпору виростила в Азії Японія. Після реформації Мейдзі вона здійснила перебудову своєї держави, перечеркнула нерівні договори, досягнула перемоги над Хінами, яку вправді зменшили пізніше домагання Росії, Німеччини і Франції, вкінці виграла війну з Росією, що започаткувало нову епоху.

Деякі люди, як наприклад Стоддарт, попереджували білу расу про те, що наступає час пробудження Азії і що перемога Япо-

ній над Росією являється ці чим іншим, як першою контр-атакою» колороних рас.

Перемога Японії над Росією, справді, явилась першою фазою у визвольному рухові народів Азії. Цей рух піднявся в південно-східній частині на території від підніжжя Гімалаїв до берегів Янцзи, на просторах, що лежать на північ від Евфрата, і деякі провідники цього руху зверталися за поміччю до Японії. Але Японія, яка мусіла напружити всі свої останні сили, щоб витиснути Росію з Манджурії, була в той час ще за слабою. Зогляду на цю обставину національний рух народів Азії дістав характер відокремленого руху в окремих її частинах, що являються колоніями Англії, Франції, Голандії, Америки і навіть колоніями Англії і Росії. Розвиткові цього руху протиставилися відьємні сили феодалізму і втручання великих держав. Взагалі, розвиток національного руху, наколи він не володіє апаратом влади, дуже важкий, його припиняють у самому зародку і фактично положення в колоніях залишається незмінним.

Щоб здобути самостійність колонії і звільнилися півколонії, необхідний на їх теренах певний суспільний прогрес; принайменше необхідні сили, способні протиставитися, хоч би частинно, промисловості колоніальної держави: без сповнення цієї передумови ефект визвольного руху не може вийти поза межі пропаганди.

Національний рух народів Азії, що так розгорнувся був після російсько-японської війни, а потім і швидко потух, знову спалахнув підчас першої світової війни й особливо посилювався після війни. Головними причинами посилення цього руху було: 1. створення за час війни в згаданих колоніях і пів-колоніях власної промисловости, завдяки перерванню імпорту фабрикатів з Європи і слабому постачанню з Японії; 2. не виконання Англією і другими державами обіцянок, даних підчас війни своїм колоніям, як наприклад Індіям про реформу адміністрації.

Народи Азії ставлять собі за ціль здобути самостійність. Для досягнення цієї мети провідники руху вважали необхідним усунути впливи імперіялізму. Але як практично вирішати ці питання?.. Чи не була зроблена де помилка?..

Наприклад Сун Ят-сен добивався самостійности Хін і мріяв про досягнення миру в світі після здійснення самостійности Хін. Одначе, наслідники його ідеології головну перешкоду в досягненні самостійности Хін побачили в Японії. Такий погляд впливав, безумовно, із недостаточного розуміння дійсного положення. Зпочатку хінські провідники в такому самому світлі виставляли Англію, але, завдяки хитрій і вмільй дипломатичній політиці, Англія зуміла їх обійти й вплинути на повстання політики «усунення Японії», політики «спротиву Японії».

Що до СССР, то ще сам Сун-Ят-сен, не пізнав був його тактики. Він проливав сльози радості над гаслом «освободження народів» і довіряв Советам. Таким чином наслідники Сун-Ят-сена направили свої зусилля не в той бік, куди би треба було. Ось в

цьому зміслі національний рух народів Азії в першому своєму етапі поробив помилки.

4.

Перша помилка, яку поповнили відсталі народи Азії, заключалася в тому, що вони розпочали національний рух за здобуття самостійности сепаратю. Це ще до певної міри допустимо в колоніях, де народи живуть в умовинах жорстокого режиму, але провідники руху взагалі не звертали ніякої практичної уваги на встановлення зовнішнього звязку. Одначе, наколи би провідники ці встановили звязок, але тільки ж між собою, то й цьому випадку об'єднання було би дуже слабе. Провідники національного руху в Азії не робили ніякої різниці між окремими державами, вважаючи політику всіх їх, без виїмку, політикою імперіялістичною, — в цьому й була їх помилка. Можна твердити навіть більше: в першу чергу їх зусилля скерувались проти тих держав, яких уважали вони найслабшими державами імперіялістичного типу: перед найсильнішими державами вони, навішаки, запобігали ласки. Як раз такою була тактика хінського національного руху в відношенні до Японії і Англії.

Друга помилка заключалась в ділянці ідеології. Перша світова війна названа війною за демократію; під кінець її був проголошений принцип самовизначення народів. Цей принцип, видвигнений президентом ЗДША Вудро Вілзоном, зробив величезне враження на ідеологію відсталих народів і, являючись по суті принципом національного сепаратизму, надзвичайно загострив міжнародні протиріччя. Тимчасом тактика комуністів зводиться до того, щоб, користуючись загостренням протиріччя між народами, загострювати протиріччя внутрі народів. Користуючись принципом самовизначення народів, комуністи, з одного боку, роздувають боротьбу з імперіялізмом, а здругого боку, ставлячи антимілітаристичний рух на платформу пролетарську, загострюють тимсамим відносини внутрі народів. Таким чином комуністи, ніби то помагаючи здобути самостійність, в дійсності ставлять ці народи під керму Комінтерну і позбавляють їх свобідного вияву їх волі. Найкращим прикладом цього являється Монгольська Республіка й до певної міри Хіни. В Хінах, в 20-х роках 6. століття, коли революційний рух находився там ще в першій стадії розвитку, класове розбиття якраз перешкодило національному об'єднанню.

Це розбиття привело до противенств між Уханом і Нанкіном, а дальше, з хвилиною створення советського уряду Жуй Цзіня і пересуненням червоних військ на захід, де були створені ними бази в провінціях Шансі і Ганьсу, комуністи намагались, розпалюючи класові противенства, підпорядкувати весь народ Комінтернові. Створення народнього фронту після сіянського пучу (в грудні 1936. р.) заставило комуністів змінити свою тактику й вони принапали доцільним для себе піддержати в даних політичних умовинах саньмінізм (нац. доктрина Сун-Ят-сена — Ред.), що його

хотіли вони використати для боротьби проти Японії. Прогресуюче ожебрачення хінського народу завдяки війні не тільки не помагає, а ще перешкоджає здійсненню самостійності й посилює політичне значення в Хінах комуністичної партії. В цьому то й виявляється анти-національна суть народнього фронту. Взагалі, комунізм як ідея є ідеєю класової боротьби й вже задля цього одного не може являтися ідеєю всенародньою. Комунізм — це ідея інтернаціоналу під диктатурою комуністичної партії. Таким чином і т. зв. народній фронт є ніщо інше, як тільки замаскована компартія, що намагається як мога більше народів поставити під руку Москви.

Національний рух в Азії поновив помилки. Цими помилками користується європейсько-американський імперіялізм, що має два обличчя — біле і червоне. Помилки заключалися в тому, що рух, виходячи із правильних і раціональних передумов — знищення азійського феодалізму й освободження від чужої залежності, — для досягнення поставленої собі мети, вважає можливим іти за прикладом передових народів. Очевидно, ми можемо, до певної міри, признати правильним цей шлях, але провідники руху випустили з уваги, що в процесі визвольного руху часто приходиться вести завзяту боротьбу з другими народами і навіть підпорядковувати їх собі. Це є національний індивідуалізм. Визвольний рух різних народів Азії від європейсько-американського імперіялізму, починаючи від Туреччини і кінчаючи Хінами, цей рух не являється приватним ділом якогось одного народу і він не може бути успішно здійснений сепаратними зусиллями тому, що європейсько-американський імперіялізм загнився в самих глибинах Азії, підпорядкував собі політику її, економіку і культуру.

Я не говорю, що імперіялізм Європи й Америки в процесі своєї експлуатації нічого абсолютно не давав народам Азії. Він дав Азії певний ступінь культури й модернізму, але цілковита модернізація ніколи не входила в плани азійської політики. Цей імперіялізм модернізував Азію лиш до того ступеня, який давав йому можливість витягати найбільше користи для себе.

5.

Політика імперіялізму Америки й Європи в Азії має дві площини: перша — це намагання опанувати або досягнути положення подібного опануванню т. зв. намагання колонізувати. Коли не можна було опанувати задля сильного спротиву даного народу, коли не можна було колонізувати, імперіялісти добивалися прав на аренди, концесії, добивалися низьких мит і таким чином створювали пів-колонії. Сильні народи адмініструють колоніями, само собою, монопольно; в пів-колоніях здійснюють свою політику шляхом частинного обмеження суверенітету даних пів-колоніальних держав. В цьому й лежить суть імперіялізму.

В другій площині імперіялістична політика Європи й Амери-

ки ставить народи Азії в таке положення, в якому можна їх найкраще експлуатувати. Тут розуміється експлуатація, головним чином, економічна. Для цього імперіялізм намагається держати колонії в положенні неіндустріального сільсько-господарського району, модернізуючи їх тільки настільки, поскільки це для самих імперіялістів вигідно. Для розвитку торгівлі імперіялізм в морських пристанях створює напів-модернізованих купців із тубильців; такими являються пристані Далекého Сходу й пристані Південних Морей. Щоб знизити ціни на фабрикати легкої промисловості, імперіялізм користується дешевим трудом тубильців і цим способом збільшує свої прибутки із вложеного експлуатуючого капіталу.

Для модернізації колоній імперіялісти встановили певну границю. Збереження в колоніях сільського некапіталістичного господарства, як відживляючої капіталізму бази, являється основною тактикою імперіялізму. Про це свідчить колоніальна політика Англії, Франції і Америки на Близькому Сході, в Індіях і в Південних Морях, а особливо політика «темноти», що являється основою колоніальної політики Англії в Індіях. Щодо культурної політики Англії, Америки і Франції в Хінах, то вона цілковито відзеркалює торговельну політику інвестицій.

На першій погляд політика імперіялізму Європи й Америки по відношенні до пів-колоніальних держав проявляється ніби то в дуже м'якій формі. Однак за цією зовнішньою м'якістю скривається жакоба експлуатації. Червоний імперіялізм в порівнянні з білим — більше політичний чим економічний. Для ССРСР, що запровадив в себе політику економічної автаркії, немає необхідности змагати до економічного злиття з Азією. Але тим не менше, завдяки глибокій заінтересованости в Азії, ССРСР проводить тут пасивну й активну політику. Пасивно — він протидіває білому імперіялізмові, як теж відродженню Азії і її національним рухам; активно — він приймає всі заходи, щоб поставити всі народи Азії під свою контролю.

Таким чином, в Азії діють впливи англо-французькі, що проникли сюди через Суецький Канал, американські, перемігши Тихий Океан, советські, що виринули з сибірських степів і гір Кавказу. Все це складає білий і червоний імперіялізм. Азія тепер відчуває страшний гнет від всіх цих впливів.

Звільнення Азії від цього гнету не так легке діло. Сепаратистичні рухи окремих азійських народів — як природний наслідок по теорії націоналізму, — на достаточо сильні, щоб могли дати позитивні висліди, бо імперіялісти Європи й Америки, не дивлячись на свої противенства, виступають спільним фронтом в боротьбі з національним рухом поневолених народів Азії. Це особливо яскраво проявляється в пів-колоніях. Чи договір девяти відносно Хіи не являється конією в Східній Азії англо-американської версайської системи... Щодо Голяндських Схід. Індій, питання яких за останній час так загострилося, то поскільки Англія й Америка рахуються в цьому питанні тільки з Голяндією, по-

стільки стає ясно, що англо-сакси намагаються зберегти свою гегемонію в південних водах Тихого Океану. Точка погляду ЗДША* відносно Сходу й південних вод доказує те, що вони вважали себе спадкоємицею англійської гегемонії на морях, побудованої на принципі експлуатації колоній. Американці переконані, що вони, як однокровні з англійцями, дістануть в спадщину від них і їх гегемонію.

ЕВГЕН ОНАЦЬКИ

Головні основи суспільного ладу

1.

Що таке суспільність?

Придивляючись до слова «суспільність», помічаємо, що воно походить від слова «спільний», «спільність» і приставки «су», яка, підкреслюючи ще більше ту спільність, означає спільність з багатьма.

«Спільність із багатьма» може бути різна: може бути фізична, психічна чи моральна.

Фізична «спільність із багатьма» — це звичайний собі гурт чи збірання більш менш однородних річей, як от купа каміння, отара овець, ліс (як суспільність дерев), система зірок, що складають сузір'я і т. д. Факт існування **разом** всіх цих однородних річей витворює між ними цілу низку взаємовідносин, свого роду «соціяльну» геометрію або «соціяльну» фізику. Коли цей факт спільного існування стає об'єктом досвіду, тоді науку про окремі речі заступає наука про їх взаємовідносини. В сучасній математиці відводиться, наприклад, чимало місця теорії «множин»...

Факт фізичної суспільності річей витворює отже різні взаємовідносини між ними, які виявляються не тільки в **координації** (або в утворенні рівних умов спільного існування), але й субординації, себто і в підпорядковуванні кожного окремого члена такої фізичної суспільності всій суспільності. Самітне дерево, що стоїть далеко десь на розлогому степу, росте зовсім інакше, ніж дерево, що росте в лісі, де воно мусить піддатися впливам свого суспільства. Так усюди, завжди і в усьому.

Поруч із такою натуральною фізичною суспільністю, людина витворює часто шляхом техніки ще й штучну: з купи цегол зробить будинки, церкви, театри, мости, де всі окремі частини пов'язані між собою і коряться одній спільній меті.

Людське суспільне життя теж має свій фізичний бік: люди пов'язані між собою родовими, племенними, расовими й іншими фізіологічними та антропологічними зв'язками. Вони спільно улягають впливам фізичного довкілля — ґрунту, підсоння й т. п. Їх хвороби і смерть також у значній мірі залежать від їх спільного

життя. І тепер, по багатьох університетах, ми знаходимо катедри **соціальної** медицини, себто медицини, що студіює саме ті хвороби, які безпосередньо походять від суспільного життя: сюди належать хвороби, зв'язані з спадковістю, з пошестями і т. д.

Психічна суспільність це вже «спільність із багатьма» не бездушних чи безсловесних річей, але одуховлених осіб, що, пробуваючи разом, обмінюються між собою своїми почуттями, думками, жаданнями. Тут уже збірання річей обертається в колектив із власною колективною психікою, що більш чи менш ґрунтовно підбиває собі індивідуальну психіку. Особливо яскраво виступає цей факт підбиття індивідуальної психіки колективній в явищах так званої психології юрби. В юрбі люди навіть високого індивідуального розвитку часто роблять такі вчинки, на які в нормальному — чи самотньому — стані, ніхто з них ніколи б не зважився. Впливам колективу підлягають не лише члени випадкових зборів, вуличних натовпів тощо, але й члени зборів таких регулярних, як парламенти, корпорації, колеґії тощо. В модерних густонаселених державах колективна психолоґія панує далеко більше, ніж в давніших аристократичних суспільствах: люди в них далеко більш спільно відчують, спільно думають, спільно чинять; усе справді особисте, індивідуальне в більш механізованому суспільстві все більше затирається. В так званих демократичних суспільствах, де все панує число, а не якість, **особа** стає **індивідом**, себто соціально неподільним атомом, одиницею, яку можна механічно додавати чи відкидати від даної групи, побільшуючи чи зменшуючи її кількість (але не якість). Тут одиниця, як і в фізичному суспільстві, відноситься до свого суспільства, як одиниця до своєї суми з іншими одиницями. Вона нічим не відрізняється, вона не має ймення, воно стає номером чи якимсь «х». Символом такого взаємовідношення між індивідом і суспільством може служити отой культ «невідомого солдата», що запанував по великій війні в демократичних суспільствах. Він — отой «невідомий солдат» — міг бути найбільшим героєм, що підносився якісно на недосяжну височинь над своїми сучасниками, як міг бути й останнім злодієм, що випадково опинився на полі бою й випадково закінчив на ньому своє нікчемне життя, — та його тіло однаково буде тілом того «невідомого», що нарівні з іншими поклав своє життя задля добра всієї суспільности.

Нарешті, **моральна** суспільність це та, що складається не тільки з індивідів, що спільно відчують, думають і жадають, але й **свідомо** визначають спільні цілі й найбільш придатні для осягнення тих цілей спільні засоби, в вузькій залежності від здатностей і сили, як всього суспільства, так і окремих його членів. Суспільне взаємовідношення усвідомлюється собі тут не стільки, як факт, скільки як обов'язок. На цьому усвідомленні будується суспільна мораль і правовий лад. В такому суспільстві, що вища **якість** індивіда чи особи, то більше її значення для суспільства. Індивід тут стає не байдужим, завжди собі рівним атомом, що служить тільки для збільшення чи зменшення кількісної маси,

але свідомою власних цілей і цілей суспільства **особою**, що збільшує передовсім якісну силу своєї групи.

Така моральна чи етична суспільність складається не тільки з живих осібників, що входять в неї в даний відповідний момент, як у суспільності психічній. Вона щось більше і відмінніше. Вона представляється, як безконечна низка поколінь, минулих, сучасних і будучих, як величя, довговічя жива збірна індивідуальність, що в ній окремі особи входять тільки як тимчасові складники, що народжуються, ростуть і вмирають, і заступаються все новими й новими, тоді як сама суспільність залишається все однакова, вірна сама собі, зо своїм власним добром одідичених ідей і почувань, що їх кожне покоління переймає від попередніх і передає наступним.

Що більше кооперації, солідарности і взаємного виrozumіння виявляється поміж членами якоїсь суспільности, що більша в ній сума спільних традицій, звичаїв, спогадів, символів релігійних, мистецьких, мовних і т. п., які еднають сучасні покоління з попередніми поколіннями, — то вона сильніша, відпорніша, обсяг діяльності її ширший, а вплив і значення в світі помітніші. Але коли кооперація її складників порушується; коли одні клітини суспільного організму починають розростатися за кошт других, як клітини раку в організмі окремої людини, — тоді суспільний організм починає хворіти, його вплив в політичному світі все зменшується, аж поки не приходить розпад і смерть. Ролью клітин раку в суспільному організмі відіграють ті індивіди, що, еднаючись в окремі партії, чи групи, починають ставити інтереси тієї партії чи групи, чи класи, вище від інтересів всієї суспільности. В такому разі вчасний оперативний акт, що зветься революцією, а іноді контрреволюцією (назва залежить від того, **яка** саме партія чи класу починає відігравати роль раку) єдиний може врятувати відповідну суспільність від загибелі.

Найвищою формою гармонійного співділення всіх членів даної суспільности буває звичайно Нація, **свідома своїх цілей**; внаслідок гармонійної співпраці всіх членів Нації з'являється Незалежна Національна Держава, що, під кермою суверенного Уряду, об'єднує, по можливості, всю етнографічну територію відповідної Нації.

Український народ, за своє тисячелітнє існування, тричі, хоча й на досить нерівний час, виявив настільки сповности й солідарности, щоб досягнути цього найвищого ідеалу людських суспільств. Вперше, в часи Київської Держави, що виросла органічно з повільного усвідомлення словянськими східньо-європейськими південними племенами їх спільних суспільно-державних інтересів. Вдруге, в часи козацької гетьманщини, коли український народ, під тиском ворогів з заходу, з півдня і з півночі, ясно відчув потребу — в самопомочі й самоорганізації — шукати шлях до рятунку; і втретє, в часи останньої української революції, коли актом з 22. січня 1919. Східня й Західня Народні Республіки злучилися були в одну Соборну Українську Державу.

Але розбіжні, розкладові сили в українській суспільності виявили себе досі більш потужними, ніж організаційно-творчі, і тому більшу частину свого минулого життя великий чисельний талановитий український народ провів в стані суспільного розкладу, коли члени української суспільності не усвідомлювали собі спільних цілей і не тільки не працювали згідно над їх досягненням, але навпаки приєднувалися в масах до чужих суспільностей, переводили в життя їх цілі, часто цілком ворожі власній суспільності, і перетворювали український народ із свідомої себе Нації, здатної до утворення власної незалежної держави з власною культурою і власними ідеалами, — в погній для чужих культур, у підмурівок для чужих держав.

Але свідомі своєї приналежності до єдиної української суспільності, найбільш її активні одиниці працюють і тепер щосили, щоб перемогти ті розкладові, розбіжні сили і скермувати всю енергію окремих складників великої маси до однієї спільної цілі і дійти таким чином знову до найвищої мети кожного морального суспільства — власної незалежної державності. Щоб перемогти всі елементи розкладу української суспільності, її активні «санаційні» чинники повинні ясно собі усвідомлювати все життя своєї суспільності, знати, де знаходяться найбільш життєві й важливі її органи, в який бік треба скеровувати найбільші зусилля, де саме шукати кореню суспільної хвороби. Бо моральна суспільність, як вже вище зазначено, власне тим і відрізняється від психічної суспільності, що складається з осіб, які **усвідомлюють** собі цілі суспільності й засоби для їх досягнення. Українська суспільність (як сукупність, цілість) живе покищо власне в стані суспільності психічної: її треба перетворити в суспільність моральну. Українська суспільність щоправда вже вмів вимінюватися думками (преса, книжки) разом відчувати болі і радощі (свята, сумні спогади, пажахити до академії), але не вмів ще **разом жадати**, а тим менше **разом чинити**. Не вмів ще знайти свою вищу спільну мету й **розподілити** між **усіма** членами суспільності належні — для досягнення спільної мети — **обовязки**. Українська суспільність ще досі не досить свідома своєї суспільності, ще досі не досить свідома тих спільних звязків, які мусять вязати до купи всіх її членів.

II.

Суспільні звязки.

Суспільні звязки можна поділити на дві великі групи:

а) **Органічні** чи **природні**, що немов органічно витворюються з самої суспільності і, за нормального розвитку, шляхом еволюції ведуть упрост до найвищого суспільного ідеалу — національної суверенної держави;

б) звязки **організаційні** чи **цілеві**, які повстають, як наслідок більш-менш свідомого намагання членів даної суспільності втворити організації, як засоби для легшого досягнення намічених

суспільних цілей. Сюди належать стани, класи, релігійні установи тощо. За нормального розвитку, ці організації сприяють збагаченню життя суспільності, об'єднують її завдання поділом функцій й координацією зусиль підносять відповідну суспільність на вищі набли цивілізації й культури; але ці ж організації, при гіпертрофічному розвитку де-яких з них, часто загрожують порушити здорову **рівновагу співпрацівних частин** і можуть легко привести суспільність до розпаду, — тому вони потребують суворої контролю з боку відповідальних чинників.

Звернемося перше до студії Органічних зв'язків.

а) Органічні зв'язки.

Суспільність заснована на **Родині**.

Родина — це той перший органічний зв'язок, від якого суспільність бере свій початок. Статевий гін зводить до дуни чоловіка і жінку; інстинкт матері тримає її коло дітей, що народжуються. Таким чином повстають перші маленькі колективи — родини. В родині народжуються перші суспільні чуття — **симпатії, любови і обов'язку**. Неусвідомлений, просто таки природний інстинкт наказує матерям піклуватися про своїх дітей, а батькам — боронити свою родину, своє родинне тепло.

Нема жалю сумніву, що примітивна звіринна людина доісторичних часів як зрештою й сучасні дикун та дегенерати (що саме в наслідок свого виродження вертаються в своїй психіці до первісних стадій людського розвитку) вбачають в жінці тільки джерело втіхи, лише засіб для задоволення власного інстинкту розмноження. Задовольнившись самицею, дикун більш на неї не вважає і охоче покинув би її на призволяще долі, коли б не знав з досвіду, як трудно знайти й опанувати другу самицю в конкурентній боротьбі з іншими такими ж, як він сам, дикунками. Тому, замість покинути, він стереже її, як здобич, готовий боронити її від всякого, хто б на неї спокусився. Так, повстають в перших людських родин, окрім симпатії, любови й обов'язку, ще інші суспільні почуття — почуття влади, власності і заздрости.

Не будемо тут зупинятися над суперечками, що ділили — та й досі ділять — соціологів і етнологів, в їх поглядах на первісну форму родини, чи була вона **патріархальна**, де панував чоловік (батько), чи **матріархальна**, де вся турбота про родину (й відповідна влада) належала б матері; чи **моногамічна** — з одною жінкою, чи **полігамічна** — з кількома жінками, чи **поліандрична** — з одною жінкою на кілька чоловіків, чи нарешті, що не було спочатку ніякої родини, а лише **стадне співжиття** всіх дорослих чоловіків з усіма дорослими жінками відповідної людської групи, бо всі ці форми статевого співжиття зустрічаються тепер серед сучасних дикунів і вищих звірин.

Ми знаємо, що життя не любить одноманітності і дає великий простір всім можливостям в залежності від обставин, а в початках суспільного життя — в залежності від обставин особливо еко-

номічних. Зазначимо лише, що, наскільки око дослідника може прослідити темряву віків, всі індоєвропейські чи арійські народи знали тільки одну форму родини — патріархальну, себто родину з пануванням чоловіка над жінкою й дітьми, і, в додаток, нерідко, як і у наших пращурів, ще й полігамічну, себто з кількома жінками. Зрештою й приклад антропідів (чоловікоподібних малп), більша фізична сила чоловіків та ще досі не переможені цивілізацією полігамічні інстинкти дозволяють припускати, що полігамічна родина, де тільки на неї дозволяла переважлива кількість жінок та можливості їх прогонування, могла бути найбільш природною формою первісної родини, і що чоловік здобував собі стільки жінок, скільки міг опанувати й оборонити від суперників.

Задokumentований в нашому літописі шлюбний звичай роззурвання чоловіка жінкою виказує виразно, що жінка вважалась слугою чоловіка. Таке явище, як палення, чи взагалі забивання жінок після смерті чоловіка, вказує також, що жінка вважалась його власністю, частиною його майна. Проф. М. Грушевський пише з цього приводу:

(Кінець буде).

ОСИП ДУМІН

„Кружок ім. І. Франка“ в дрогобицькій гімназії

I.

Наша визвольна боротьба 1914—1921. рр. з її вижинами національного запалу і жертвенности спочиває ідеологічно на праці нашої інтелігенції другої половини 19. ст. вихованій в тайних самоосвітніх ученицьких організаціях. Ці організації звані з початку громадами, а потім кружками почали засновуватися в 60-их роках минулого століття. Перед світовою війною не було мабуть в Східній Галичині ні одної середньої школи, якої учні не гуртувалися б в тайному кружку. Тайні громади і кружки це ті джерела з яких випливала животворна сила нашого національного усвідомлення, що не тільки не дозволило усхнути галицькій вітці українського народу, але помогло їй розростися і зайняти у всеукраїнському життю становисько — українського Піємонту.

Історія відродження Галицької України без історії учнівських самоосвітніх організацій не буде справжньою її історією. Один з найчільніших діячів цієї доби Евген Олесницький так оцінював їхнє значіння: «Національні організації в демократичному українському дусі, які основилися серед гімназійної молоді Східньої Галичини від початку 60-их років стали безперечно основою українського відродження в Галичині. З гімназії виходили

молоді люди, борці за українську ідею, які відтак справджували її в пізнішому життю своєю діяльністю серед суспільности. Їх ідеологія довершувалася вже в гімназіях; в університет приходили вони вже готові. В гімназійних організаціях, створили основи їх світогляду, якими вони кермувалися усе життя. В Громадах училися вони бути вірними синами свого народу, розуміти його минуле, заглядати в народню душу». *) Цю оцінку значіння тайних ученицьких громад і кружків можна прикласти до їх всіх.

Громади і кружки були не тільки організаціями в яких їхні члени засвоювали собі або доповняли знання минувшини української нації, але і виховними осередками в душі високої національної етики і почуття національної честі. Засвоєним в тих організаціях ідеалам і ідеям оставалися члени вірними все своє життя. З громад і кружків вийшли, ці густі лави студентської молоді, що наприкінці 19 і початку 20 століття розрухали національні маси і усталили їх в карні ряди борців за національне і соціалне визволення. «Ця генерація — каже про неї І. Франко — звіяла бурю в нашій національній життю, та рівночасно прочистила повітря, проложила не в однім напрямі нові стежки. Вона розбудила пристрасти там де вперед була саидужність і рутинна, оживила пульс народнього життя». *) З неї вийшли ініціатори українського збройного чину, творці формацій Українських Січових Стрільців (УСС), Січових Стрільців (СС) і Української Галицької Армії.

Після О. Барвінського **) думка заснування Громад повстала в Галичині не самостійно, а приніс її сюди Наддніпрянець, студент Володимир Бернатович. Перша Громада заснувалася у Львові, мабуть в 1863. р. серед тамошніх студентів, а звідтам завдяки одушевленому пропагаторові цієї форми організації молоді о. Данилові Таначкевичові поширилася ця думка по гімназіях на провінції. Дотепер найбільш відомою є, а саме за споминів Е. Олесницького і О. Барвінського, — історія учнівської громади в тернопільській гімназії. Про інші громади і кружки маємо дотепер тільки фрагментарні відомості. ***)

II.

Існував тайний гурток і в дрогобицькій польській гімназії ім. Франка Осипа І. Офіційно називався він Кружком ім. І. Франка. Загально говорено, що його заснував І. Франко. Так можна би вносити і за спогадів колишнього учня дрогобицької гімназії о. Олексі Пристая. Дотичне місце звучить: «Одного разу, це було в 1882. р. затигнули мене на збори тайного студентського гуртка, які влаштував був Іван Франко, що був тоді мабуть в осьмій гім-

*) Сторінки з мого життя, І. Частина Львів, 1935, ст. 78—79.

**) Молода Україна. Львів 1910. ст. 8.

**) Спомини з мого життя, Львів, 1912. ст. 49.

***) Доводилося мені чути, що один український учений у Львові привіз багато матеріалу до їхньої історії, значить в найближчих часах не має надії на таке опублікування.

назійній. Ці тайні збори відбувалися в домі господині І. Франка, яка звалася Широка або Широка. На збори зійшлася горстка студентів а Іван Франко мав промову». *)

Відомости подані о. Пристаєм не є стислі, вже хочби тому, що І. Франко склав матуру в дрогобицькій гімназії ще в 1875. р. і в 1882. р. був не тільки по матурі, але і по університетських студіях. Зрештою сам Франко заперечив цю легенду. Тут дозволю собі децю навести про свої заходи біля вияснення початків існування цієї організації.

Мене прийнято до кружка при кінці 1909. р. коли я був в IV. класі. По переході до другої (вищої) секції кружка в котрій кожний член був зобов'язаний дати що-пешний час відчит на довільну тему, прийшло мені на думку скласти відчит про повстання і розвиток нашого «Кружка ім. І. Франка». Я почав збирати матеріял, а що протоколи засідань велися щойно від 5 чи 6 років, звернувся я за усними інформаціями до бувших членів кружка: дра Гриня Кузіва, адвоката в Дрогобичі, Миколи Стронського пізнішого старшини УСС, а тоді урядовця Каси Хорих і ще двох чи трьох місцевих «академіків». Листовнож звернувся я за інформаціями до дра Гриня Паламаря у Відні, о. Гарбовського пароха в одному гірському селі і — по певному ваганню — до самого І. Франка.

Мої дрогобицькі інформатори розповіли мені про часи свого перебування в кружку, так само широкі і точні дані подав мені др. Г. Паламар з Відня. Одначе про початок кружка я від їх нічо певного не довідався. Врешті надійшла відповідь від І. Франка. На поштової картці, звіщав мені хтось в його імені, що письменник ізза хвороби не має змоги дати мені тепер потрібних інформацій, *) а зробить це може опісля. Я виготовив одже короткий нарис історії кружка на основі цього матеріялу який мав від інших. **) Обіцяних інформацій я опісля від Франка не одержав. Але при кінці цьогож року, появилася його брошура «Рутенці». В передньому слові до неї згадав Франко про свою науку в дрогобицькій гімназії і порушив справу кружка. «Формальних кружкових організацій — піше там автор — між гімназіяльними учениками в моїй клясі не було. Коли ми з нищої гімназії перейшли до вищої т. зв. до V-ої кляси, попробував тодішній перший відличний Антін Шіллер завязати позашкільний кружок товаришів без відома учителів та директора. Після умови ми зійшлися на одній квартирі числом більше як 20, Шіллер отворив зібрання гарною довшою промовою, вияснюючи в ній задачу кружка — займатися в хвилях свободних від шкільної науки літературою та писанням літературних або наукових праць, що малиби бути відчитувані на зібраннях кружка. Товариші дали собі руки брати

*) З Трускавця у світ хмародерів, Том I, стор. 166.

*) Картку від І. Франка дістав я в половині 1912. р., тоді руки його були спаралізовані вже 4-ий рік.

**) Призбиранній мною матеріял згорів в моїй батьківській хаті в Грушові, підчас австр.-рос. боїв, в травні 1915. р.

участь в тім кружку і держати свою роботу в тайні, але кружок простояв дуже недовго, відбув здається не більше як два або три засідання, а потім не сходився більше, та не полишив по собі ані статуту, ані протоколів, ані жодних записок.

Тим питання заснування кружка І. Франком висвітлене. Кружок повстав пізніше і мабуть провід його запросив був І. Франка на свої збори, як про це згадує о. Пристай. В 90-их роках кружок стояв під впливом Василя Стефаника, Івана Макуха і кількох інших їхніх товаришів поступовців. Кружок мав свою бібліотеку. В ній перше місце займали писання Д-ра Івана Франка, та видаваний жінкою І. Франка журнал «Життя і Слово». Радикально-соціалістичний дух яким хотіли провиги цілий кружок Стефаник і його товариші, стрічався з певною опозицією молодших членів настроєних більш націоналістично. *) До молодшої генерації належали тоді М. Волошин, Гриць Кузів, М. Гарбовський і кількох інших.

Здається, що тоді до кружка ще не належали «тверді русини» з русофільськими симпатіями, але під кінець 90-их років вони були його членами і творили в кружку доволі рухливу і гомінку групу, під проводом Кіндія. В Дрогобичі в тих часах взагалі москвофільство держалося сильно, а реакція яку викликало розчарування і розратування невдачною «ною ерою», ще більше гонило воду на їхній млин. Члени кружка москвофіли, чи як вони себе звали «тверді русини» читали галицькі москвофільські видання як «Галичанин», «Русское Слово» але ходили між ними і російські журнали та часописі. Цю літературу старалися вони підсувати і своїм товаришам українцям. **)

Та чимбільше кристалізувалася політична думка галицького українства, тимбільше співжиття з москвофілами ставало неможливе. Біля 1899. р. на Загальних Зборах, що відбувалися в реставрації Бґра, *) москвофілів з кружка викинуто. Бібліотека, що містилася у Костя Дуба, якого батько пенсіонераний учитель, був довгі літа настоятелем бурси св. Івана Хрестителя — осталася також в українських руках. Деякі з москвофілів стали згодом українцями і повернули до кружка.

До цих неофітів належав, по інформаціям д-ра Г. Паламаря, також В. Левинський, що мав великий вплив на своїх товаришів. Він був якийсь час і головою кружка і бібліотекарем. По своїм перегованням належав В. Левинський до поступовців і очевидно підбирав для бібліотеки книжки по своїому смакові. Найбільше почитним твором як тоді, так і довший час пізніше була Дренера «Боротьба віри з наукою». Бібліотека мала також чужі книжки вільнодумного напрямку. З часописей читали кружківці в тих часах найбільше Петрицького «Гайдамаки».

*) З писемних інформацій д-ра М. Волошина, ходив до дрогобицької гімназії в 1889—1898. рр

**) На основі писемних інформацій Володимира Левинського.

*) Про неї згадує і Франко в «Русенцях».

Збори кружка відбувалися або в Т. Грушкевича (тепер парох), або за містом на Гірці та на Заліссі. Їх заповняли реферати роблені на основі якоїсь книжки або дискусії на актуальні теми. Для дискусії з москвофілами і для поборювання їхньої пропаганди послуговувалися члени кружка брошурою Лонгіна Цегельського «Русь-Україна і Московщина». Вона переконала неодного кевірного Тому і взагалі в освідомленню українства в Галичині відіграла значну роль.

Біля 1900. р. сталася з бібліотекою пригода. Потік над яким стояв дід батька В. Левинського виляв і затопив комору, в якій містилися книжки кружка. Багато з їх тоді знищилось, решту перенесено здається до Грушкевича. Скоро після того В. Левинський здав матуру і опустив Дрогобич. В тому часі до визначніших членів кружка належали: Бачинський, потім євангелицький священник в Канаді, Волянський, потім теолог (помер на сухоти) і Микола Стронський.

По В. Левинському головуство перебрав (чи безпосередньо невідомо) Г. Паламар, також по переконанням поступовець, потім один з активних учасників і організаторів студентських демонстрацій в боротьбі за український університет у Львові. Він був також делегатом на загальний красний зїзд кружків у Львові. Дати зїзду др. Паламар собі не пригадує, що на йому прийнято, всі кружки зобов'язуючий статут. До кружка в тому часі побіч Ф. Грушкевича належали ще: Іван Чичула, Микола Мацюрак, Микола Бориславський, Ізидор Пасічинський і Василь Гладкий. Кружок числив тоді 12 до 20 членів.

Наслідником Паламаря, а zarazом реформатором кружка в націоналістичному дусі був Мирон Конрад, син дрогобицького учителя, невтомимий пропагатор української національної ідеї серед молоді і людина віддана кружковій всею душею. *) Конрадові успішно помагав в роботі син дрогобицького міщанина з стрийського передмістя Осип Смолинський, потім адвокат в Дрогобичі. Москвофільство в тих часах в дрогобицькій гімназії ослабло, боротьба з ним ставала чимраз легша. Українці мали по своїй стороні перевагу в енергічних людях, як також в відповідній літературі.

За тим слідувала «єра» Гриня Винницького і Федя Німилевича. Перший з їх родом з Нагуєвич, родинного села Франка, другий походив зовсім в Дрогобичі національно свідомої родини міщан. Оба вони — говорю це вже з автопсії — мали велику повагу серед молодих товаришів і уходили за зав'язаних поборників москвофільства. О класу або дві від їх молодшим був Теофіль Михайлівський. В гімназії ще, мав він опінію байдужого до на-

*) Його батько жив на Війтівській Горі в партерному домику, де і після складення матури Конрадом відбувалися часто збори гімназійного і жіночого кружка. Цим останнім проводила його сестра. Помер Конрад 23. грудня 1937. р. як адвокат в Турці.

ціональної праці, але потім виявив себе добрим працівником. Михайлівського убили, в ночі з 9. на 10. лютого 1938. р. в Борині у його власному помешканні, де містилася його адвокатська канцелярія, якісь невідомі злочинці, як доносила свого часу українська преса. Та не улягає ніякому сумнівові, що Т. Михайлівський згинув від куль польської пограничної сторожі ославленого К. О. П., що пацифікував тамашні села і dokonав цілий ряд грабунків та убивств.

В цьому часі належав до кружка м. інш. також Андрій Мельник, пізніше старшина легіону УСС, та один з найвизначніших старшин формації СС. (київських), а сучасний Провідник Українських Націоналістів. Він ходив до дрогобицької гімназії від I. до V-тої класи, а потім перенісся до Стрия.

III.

Я вступив до кружка при кінці 1909. р. В один осінній, понурий день, сказали мені товариші бурсаки, які вже належали до кружку йти з ними на збори. Я пішов і по дорозі довідався, що в кружку є дві секції: вища і нища і що я прийнятий до нищої, де головою є Омелян Тустанівський, тоді учень V. класи. Збори нашої секції, до котрої належали учні IV. і V. класи, відбувалися в тому дні в домі родичів кружковця Дуцька, при Самбірській вулиці, в його кімнатці на піддашу.

Заки увійшли на подвіря, розглянулися ми чи не має де в поблизу кого з поляків, наших гімназійних товаришів і по крутих сходах дісталися на гору. Я вже перед тим чув в бурсі про існування тайного кружка і знав менше-більше хто до його належить, та мимо цього якось дивно робилось, при стріч з товаришами по класі і по бурсі — в таких конспіративних обставинах.

Тустанівський отворив небаром збори. Найперше звернувся до мене з короткою промовою, прочитав мені статут, запитав чи я годжуся бути членом кружка і дотримувати тайни. Коли я притакнув, він відібрав від мене приречення через подання руки. Присяги в нас в кружку, як це було звичаєм давніше, тепер вже не складалося. В той час панував вже по кружках радикальний дух — дух Дреперового твору, «Громадського Голосу» і Трильовського.

Програма праці в нищій секції зводилася в більшості до «перероблювання» історії України. «Ілюстрованої Історії України» Грушевського тоді ще не було, то-ж при перероблюванні користувалися ми історією М. Аркаса. Тустанівський оповідав нам один уступ, а потім ставляв одному то другому питання і втой спосіб повтаряв знами цілу «лекцію». Це виглядало на школу, але кожний прикладався до науки. Я історію любив і запам'ятував все легко. Декому з товаришів приходило це тяжче, але в загальному беручи, кружківці знали історію рідного народу.

Знання рідної історії виніс кожний з нас з гімназії досить основне. Бо ми вчилися її не тільки в кружку, але також наш про-

фесор української мови, переходив з нами систематично історію України, хотів це в програмі шкільної науки не було передбачене. В 1912. р. появилася «Ілюстрована Історія України» М. Грушевського, а також С. Єфремова: «Історія української літератури». Ці обидві книжки стали нашим ідейним виридом до дальшої праці на народній ниві.

Програма вищої секції кружка обнімала «перероблювання» і відчити. Перероблювано в ній не історію України а такі дисципліни як економія, соціологія, філософія, біологія й історія соціалізму. Пригадую собі, що І. Блажкевич давав раз відчит про філософію Канта, а Омелян Крайчик про теорію Дарвіна. Були також відчити з історії української літератури. Ці обмежувалися звичайно до життєпису і змісту творів котрого небудь з українських новітніх письменників. Пригадую собі, що Михайло Добромільський давав відчит про Б. Грінченка.

Економію й історію соціалізму переробляли ми в вищій секції в тойже спосіб, як передтим історію України. Туставівський не «попускав» так довго, поки всі члени не всвоїли собі змісту науки Сен-Семіно, Фуріє, Русса і інших апостолів соціалізму. З програмою соціал-демократичної партії познайомились ми з брошури Шмігельського; з іншими дисциплінами з чужих наукових і популярних видань.

Не дивлячися на те, що з соціалізмом знайомились ми доволі основно, він не притягав нас. Винятком були тільки Василь Веклюг і Микола Богонос. Перший із них був сином салінарного робітника з Кошця, і все заявлявся соціал-демократом, не стараючися зрештою нікого з товаришів зеднати для своєї «віри». По скінченню V-тої класи Веклюг вступив добровольцем до війська, та служив в 77 п. п. в канцелярії. Другий Микола Богонос, якщо не помиляюся, також син дрогобицького салінарного робітника, рівнож визнавав себе соціалістом, але його діяльність серед кружковців мала більше антирелігійний як соціалістичний характер. Це був переконаний і активний атеїст, який чимало кружковців потягнув за собою.

За винятком одже цих двох, всі інші кружковці схилялися в ідеологічному відношенні до національно-демократичної, а в тактичному до радикальної партії. Симпатії радикальна партія здобула собі в нас передовсім своїми «Січами», а також боротьбою з клерикалізмом. Ми, кружківці, приймали в цій боротьбі також участь і агітували в своїх селах проти «попів», але тільки проти москвофілів, священники-ж українці, як приміром звісний в цілій Дрогобищині о. Бачинський, парох з Ригчиць — «поп-гайдамака», як його називала польська преса — були в наших очах героями і ніхто не бувби важився проти їх виступати. Так само сотрудинок в с. Грушові о. Савицький тишився нашими симпатіями, зате парохів о. С. Дуткевичові, завзятому русофілові, ми кружковці виїжджаючи на вакації, далися нераз взнаки.

— Клубок передплачував «Громадський Голос» і він переходив на шкільних пацках з рук до рук. Це була наша обов'язкова лектура в клубку. Клубкова бібліотека за моїх часів була велика, могла числити 300 або і більше назв. Містилася вона в батька клубковця Омеляна Крайчика, при Стрийській вулиці, недалеко великої стації. Книжки винозилися звичайно в суботу, після зборів. Цінніці книжки оправлені. Після того як Крайчик здав матуру, книжки перенесені до Северина Модрицького (пізніше старшина У. Г. А.), на Горішню Брамку. Звідтам перемащувала вона до Федя Бориславського на «Скітник». Печатки бібліотека не мала і на книжках не було ніякої сигнатури, що вказувала б на їх власника.

Кожний член Клубка платив місячну вкладку в висоті 50 центів на руки скарбника. Зібрані в цей спосіб гроші йшли на закупню і опрацювання книжок і на передплату «Громадського Голосу». Часом скарбник передавав певну суму на «Рідну Школу». Касова контролія відбувалася перед Загальними Зборами; на їх ми довідувалися про стан каси Клубка.

Загальні Збори відбувалися лише в суботу по полудні, літом на Заліссю або на полях в сторону Гирівки, в слоту і в зимі в домі, або якогось клубковця, або в домі когось з старших нам прихильних українських громадян. За час мого пробування в Клубку мали ми збори в Дуцька, в Модрицького, в родичів Конрада, але найбільше в Крайчика. Також і в мене відбувалися часом звичайні збори, коли я жив при вул. Святого Хреста, у Кавецького, сейчас коло Селянської Бурси.

Голову вибирали собі кожна секція окремо на своїх звичайних зборах; касієра, бібліотекаря і контрольну комісію вибрано спільно на Загальних Зборах цілого Клубка. Голова мав обов'язок про кожні звичайні збори вписати в книгу протоколів наступні дані: дата зборів, число присутніх, назвиська неприємних, що роблено на зборах, кінцева дискусія, внески і запити.

З ідилії про яку згадує Франко в «Рутенцях», та почасти о. Првстаї, коли то українці сходилися з чужинцями і товаришували з ними і сліду не осталося. Між нами і поляками учнями гімназії існувала глибока ворожа межа. Завзята політична боротьба в Галичині, що з кожним роком прибирала щораз більше на зав'язаності і силі, вплинула і на нас, на нашу психіку і на нашу поставу до поляків — гімназистів. Ніхто з нас не піддержував з ніяким поляком блищих товариських зносин і держалися від поляків здалека.

Поляки відчували нашу ворожість до них і відплачували нам тимже. На нашу адресу падали з їхньої сторони при кожній нагоді такі епітети як: хлон, мурдо, хам, або гайдамака. Цікаво, що по хамсько-провокаційськи відносилися до нас не сини польських вищих урядників, а сини польських хлонів (прим. з Рихтич) або підпанків як прим. брети Яроші сини лісничого з Ліпні і Остафінський син лісничого з Гаїв Вишних. Це були до речі такі

«матолки», що не тільки до гімназії, але і до промислової школи не надавалися, але вони були поляки і «слізли» з класи в класу.

Ми реагували на визови словно, а деколи й чинно. Особливо вимовчу відповідь давав полякам пощочинами, сильний мускулистий Юрко Буцяк з Нагуєвич.

Меньше-більше три роки перед світовою війною, начало в нашій класі доходити до гострих словних українсько-польських «двобоїв». Ми відповідали в цей спосіб, що виводили поляків з рівноваги. Очевидно наші репліки ставали сеччас відомими — через польських бурсаків — нашим професорам-полякам і ці мстилися на нас, а в першій мірі на мені, бо в перепалках з поляками експонувався найбільше.

Директор нашої гімназії Юзеф Старомейські, вдавав безпартійного ц. к. урядника. На ділі був це єзуїт і закаптурений вшех-поляк, який вкловив українцям де міг, а поляків найбільше ту-поумних як прим. Уленецкого, Остафінського і пізнішого генерала польської армії Токаржевського, казав професорам перетягати з класи до класи. Про наш Кругок він децо знав; його шніцлі з польської бурси часто слідили за нами по суботам, коли ми йшли на збори.

Старомейський натякнув був раз і нашому професорові про наш Кругок. В якій формі це сталося я не знаю, доволі того, що професор вернувши домів, до бурси переказав на «Чупкову станцію», щоб Кругок заховав бібліотеку і книгу зборів. В ночі пішло нас кількох до Модрицького і повиносили книжки в сховок. — Тут хочу дати мале обяснення про «Чупкову станцію». Недалеко бурси св. Івана Христителя, жив в домику, напроти Української Захоронїї, швець поляк Юзев Чупкевич, зо своєю жінкою-українкою. Чупкевичі були бездітні і приймали на станцію гімназійних учнів. За моїх часів мешкали в їх по кілька років бувні бурсаки: Федь Осередчук, Микола Кивацький, Юрко Буцяк і Гриць Чушак. Мешкали вони всі в одній доволі тісній кімнаті, але почувалися там добре. Чупкевичі були порядні люди, не використували їх, а Чупкевичева ходила коло них, як коло своїх синів. Сам Чупкевич, хоч заявлявся полком, але був властиво тільки римо-католиком; польського в його крім релігії нічо більше й не було. Він говорив завжди по українськи, а його жінка, хотяй проста міщанка, була завзятою українською патріоткою.

Бурсаки заходили до «Чупка» чи щоб переробляти лекції з чупкевичевими хлопцями-квартирантами, чи то щоб їх відвідати, трохи побалакати та послухати жартів господаря. Та не тільки з бурси, до «Чупка» сходилися кругковці з цілого міста і та станція була кілька років ваче кругковим клубом, тимбільше, що там перечитувалося гуртом часописи і обговорювалися різні актуальні події. Наш професор знав, що багато кругковців збирається в Чупкевича і тому о тім, що Старомейський знає про кругкову бібліотеку і що може бути в Модрицького ревізія, повідомив Чупкевичових квартирантів. Де ревізії не дійшло, але від того часу

треба було все сподіватися П. Книга протоколів зо зборів перехувалася в дальшому в когось з українських старших громадян.

Небавом по вступленню до кружка запропонував я товаришам кружковцям тим, що жили в бурсі і в Чупкевича, видавати наш часопис. На цю думку прийшов я через Мик. Кивацького. Він показав був мені раз чотиросторінковий гектографований часопис, який по його словам тому два чи три роки видавав його односельчанин Амврозій Лев, колись також ученик дрогобицької гімназії. Не знаю з яких причин Лев виступив з дрогобицької гімназії і перенісся до учительської семінарії в Самборі.

Левів журнал, як я собі пригадую був заповнений саморобними поезіями і жартами. В мене одначе була амбіція видавати не такий журнал, а поважний зо статтями з історії і літератури. За заощаджені від брата гроші, купив я гектографічну масу, папір, і чорнило. М. Добромільський написав про соціологію, М. Кивацький здається про козаків, а я про «Погляди старинних народів про форму землі», і перше число появилось. Взагалі було в йому 5 чи 6 коротких статей, хто доставив інші вже собі не пригадую. Часопис назвали ми «Промінь».

Наш часопис дістався також в руки нашого настоятеля дра Бірчака. Він закликав мене (як редактора) до себе і порадив залишити це, бо колись буду мати змогу робити це явно, а тепер можу собі нажити біди зо сторони Старомейського. Після того всежтаки появилось ще одно число «Проміня».

IV.

По Тустанівському головою нищої секції вибрано мене. Побіч наших кружкових занять завів я також пластові заняття на Заліссю. — Їми, якнайбільше компетентний проводив М. Мінчак, пізніший старшина У. С. С., найзнаменитіший провідник стеж в Карнатах. На скільки собі тепер пригадую належали в цьому часі до молодшої чи нищої секції попри М. Мінчака також М. Главач, Іван Чаповський, Михайло Стецюк, Михайло Матчак, Теофіль Татомір, Володимир Весоловський, Гринь Чушак, Осип Бойко, Евстахій Терлецький, Михайло Ваврик і М. Іваник.

Про Михайла Мінчака я вже згадав. М. Главач вступив в 1914. р. також до У. С. С., попав в російський полон і в 1917. р. вступив в Києві до С. С. В 1921—1925. рр. студював в Празі техніку і став інженіром. Іван Чаповський належав до легіону У. С. С., потім до С. С. Після війни студював на Українському тайному Університеті. В більшості одначе перебував він в своєму рідному селі Грушові, де зорганізував дуже гарний хор і кооперативу. *) М. Стецюк також з Грушова, попав в рос. полон як У. С. С.

*) Івана Чаповського, як доносили часописи, замордувало НКВД, при відступі большев. армії з Західної України.

і більше не повернув домів. Михайло Матчак старшина У. С. С. а потім С. С. займав посаду прибічника Корпуса С. С., після війни грав визначну роль в радикальній партії.

В 1911. р. поїхав я з тов. Миколою Кивацьким до Стрия, щоб навязати звязки з тамошнім гімназійним гуртком. Познайомилися ми тоді в Стрию з Мачугою і ще якимсь членом кружка. Потім, це було в червні 1911. р., поїхали ми оба до Самбора і познайомилися з провідником кружка семінаристів Бойдуником.

Втой-же час приїжджав до нас зо Львова Ярослав Чиж, тоді ученик здається 6-ї кл. гімназії, як делегат львівських тайних кружків, чи делегат управи кружків, що мали створитися у Львові. Він привіз нам на гектографі відбиті відозви і обіцяв посилати якусь нелегальну літературу. Чиж переговорював зо Шинайлом і Тустанівським та зо мною. Потім деякий час ми оба переписувалися. Чижа стрінув я знова в 1918. р. в Корпусі С. С. де він сповняв функції розвідного референта.

Пригадую собі, що до Дрогобича приїхав був в 1910. або 1911. якийсь Наддніпрянець-революціонер. На спільних зборах вищої і нищої секції мав він реферат, але він говорив по російськи, а власне такою російсько-українською мішаниною, що й з неї ніхто з нас майже нічо не розумів. Виклад відбувався в Модрицького.

З нищої перейшов я в V. кл. до вищої. В 1913. р. розпочав я акцію за реформою кружка. Молоді члени піднімали мене, старші були проти. На Загальних Зборах за мою пропозицією заявлялося рівно половина членів, аж надійшов один член, що був спізнився і заскочений питаннями старших членів — заявився проти. Моя пропозиція впадала і я незабаром виступив з кружка.

Крім вже згаданих в цій статті учнів дрогобицької гімназії належали до «Кружка ім. І. Франка» в різних часах ще отці: брати Слобські, сини священника з Михайлевич, брати Шинайли, брати Ваврики, брати Терлецькі, Здебський, Осип Цюшка, Осип Канко, Дмитро Бандрівський, Яким Грех, брати Нижанківські, Ясеницький, Осип Павлішак, Василь Коссак, Михайло і Стефан Винницькі, Василь Іваненко, Федь Осередчук, Лучка Луців, Михайло Дрогобицький, Евстахій Стеців, Микола Прицак і Коцюба.

В 1911. або 1912. літом, зробив Е. Терлецький світлицю цілого нашого кружка на подвір'ю у Коцюби, батька одного нашого члена на стрийському передмісті. Тоді було нас всіх в Кружку 32 члени.

Перед світовою війною, здається в 1913. р., відбувся у Львові зїзд делегатів всіх тайних кружків в Галичині. Делегатом дрогобицького Кружка був на йому Михайло Матчак.

Хорвати України

Українське число хорватського ілюстрованого журналу «Родина» («Obitelj»).

Тижневик «Obitelj», що виходить в Загребі (Трг Краля Томіслава 21), присвятив своє 31—34 ч. з дня 15. вересня ц. р. вповні Україні («Ukrajinški broj»).

Спеціальну — дуже вкрасу — обгортку в українському стилі, з тризубом, козаком з рушницею та жінкою зо серпом і снопом пшениці в руках, як також чимало прикрас-вінеток в журналі, виготовив український маляр в Загребі п. В. Гніздовський. На зміст журналу складається ряд статтів на різні українознавчі теми з 16-ма світлинами, та згаданими вінетками в тексті.

Передову статтю написав гол. редактор д-р Йосип Андріч під заголовком «Із тихих симпатій до українців». В статті подає генезу своїх симпатій до нашого народу і наводить факти, якими спричинився до витворення якнайкращих взаємин між двома народами. Тут же світлина д-ра Гавр. Костельника, відомого діяча й письменника бачванських українців, Керестурського родака, що чимало заслужився на полі культ.-освітнього життя тієї галузки нашого народу. (Перебуває від десятків років у Львові. Прим. ред.). Костельник перший зацікавив д-ра Андріча своїми віршами й працями і знайомству з ним та матеріялам, що діставав від другого культ.-освіти. діяча Бачки — о. М. Фірака, б. редактора «Рідного Слова» в Керестурі — завдячує свої відомості про українську справу взагалі і про визвольні змагання українців зокрема. Переклади творів укр. письменників — Лепкого, Стефанька і. т. д., — що їх діставав від о. М. Фірака, д-р Андріч містив у своєму журналі, а також один більший роман про укр. революційну боротьбу з польським окупантом в Галичині, який опісля видав окремою книжкою (В. Poljanic: «Tajanstveni smiješak», roman, preveo M. Firak).

Його старанням в Світовій Історії, що її видало Хорв. Літер. Тов-во св. Єроніма під ред. М. Вуніча, Загреб 1939—40., — по перше трактовано у хорватів українців як самостійний народ, послідовно доказуючи українську народну і державну індивідуальність (від московського, прим. ред.).

Рівнож наводять, що у Львові видано в Бібліотеці історичних повістей 1930. р. в перекладі о. М. Фірака роман з IX. віку — Велимір Дежеліч син: «Софію вибрав», що вважає гарним доказом практичних взаємин між хорватами й українцями та кінчає передовицю висловом радості, що нарешті і Україна станеться свобідною. — Далі поміщений вірш д-ра Г. Костельника «Selo na brdu» (на ґруні), що взятий із його збірки «Жумберак». Слідую стаття Мик. Хлюзя «Українці і їхня земля (край)», із мапою етнографічних кордонів України та таблицей статистики українців в СССР, в Польщі, Румунії і в Мадярищині (нараховує 47,657.000). Стаття подає короткий перегляд українських земель та їхнього населен-

ня, подаючи докладно характер народу, його змагання за самостійність та багатство укр. території, зазначаючи й те, що де ще живе — поза етнограф. територією — наш нарід. Тут же світлина — гетьман Б. Хмельницький, різбарська праця проф. В. Масютина.

Чергова стаття «Крізь українську літературу» інж. Ант. Івахнюка, дає короткий, ядерний перегляд укр. письменників і їх творчости від найдавніших до найновіших часів.

Тут же його переклад сміховинки (гуморески) Е. Козака «Селянська дипломатія». Стаття В. Гніздовського «Із українського мистецтва» знайомить читача із найкращими представниками укр. малярства, різбарства, скульпторства, та укр. будівництвом від найдавніших по нинішні часи. Стаття ілюстрована репродукцією праці Касіяна «Графіка» та картиною «примітивної графіки з XVII. століття».

Довша стаття Лії Масиника «Українська держава від 1917—1921. р.» докладно інформує читача про державницькі змагання, державність і визвольні змагання українського народу після світ. війни по нинішні часи. Тут же такі світлини: С. Петлюра, голова Директорії і Гол. Отаман укр. військ; репродукція банкноти «Сто гривень» з 1918. р. гуцули перед деревл. дзвіницею в селі Бистриці і селянки-українки із Бачки. Слідує стаття Надії Івахнюк-Ружицької «Українська родина (сімя)», в якій авторка зясовує історичну роль укр. родини в збереженні мови, звичаїв, обрядів, а головню любови до України і готовости боротись за її волю.

Слідує її ж переклад Стефаникової новели «Шкода». Під перекладом авторка подає замітку про 70-ту річницю народження Стефаника, та вираховує його важніші твори, з яких децьо було вже раніш друковано в журналі «Obitelj».

Ізнов стаття М. Хлюзя «Українська церков». Автор дає досить подрібний перегляд церковно-релігійного життя України від часів її охрищення. Зокрема підкреслює вагу й значення праці греко-кат. церкви й її духовенства на чолі з митр. А. Шептицьким в процесі нац. освідомлення Зах. України, що сталась в найтяжчих часах розсадником укр. національної думки й немонтом визвольних змагань. Стаття ілюстрована такими світлинами: Хрищення українців 988. р., св. Володимир Великий, митр. А. Шептицький і пок. єпископ українців в Югославії та Карп. України — д-р Д. Нярадій. (Ця остання світлина представляє пок. єпископа в менті, коли приїхав на Хустський двірець; за ним стоїть Карпатський січовик. Прим. ред.).

Є ще тут редакційна статейка, в якій наведено кілька представників хорватсько-українських взаємин. В ній читаємо, що вже 28. VI. 1914. р. представники хорватів (між ними д-р Руч) брали участь в українському сокілському здвизі у Львові, а ще цікавіше знати, що пок. Петар Кватернік, брат теперішнього начальника хорватської армії, підчас ост. світ. війни, брав активну участь в організованні української армії. — Крім згаданих вже в передовиці журналу, наведено тут ще інж. А. Івахнюка, що перекладав

на хорватську мову твори Липи, Ткачука, Вишні ітд., а на укр. мову сучасних хорватських письменників; далі І. Ванчик, уроженець Сриму, що разом з Ст. Гаспаровичем перевів на хорв. мову повість У. Самчука «За землю» і Мл. Бошняк, професор і учений, що перший почав писати в хорват. часописі «Грватска Смотра» про українські визвольні змагання та про хорватське письменство до українських націоналістичних часописів. Тут же поміщені світлини цих чотирьох прихильників укр.-хорватських взаємин. Нарешті знайдемо ще сторінку під заголовком «Чи ви знаєте?» — де В. Г. (Гніздовський? — Ред.) подає коротенькі відомості з історії і життя укр. народу. Цікаво навести, що — як тут подає автор цих коротеньких заміток — першу каварню (в сьогоднішнім розумінні слова) заложив у Відні українець Юрій Кульчицький 1683. р. Як козацький старшина за участь в боротьбі з турками під Віднем, в подяку одержав цілий склад здобутої від турків кави, оселився у Відні і заложив каварню, в якій і до сьогодні висить його портрет.

Загально-українське число журналу «Obitelj» робить гарне і приємне враження і формою її змістом і підкресленою симпатією до нашої справи. Ідею видавців треба щиро вітати. Безумовно велика заслуга авторів наведених статей, що багато сприяли своїми причинами появі цього укр. числа журналу. Вівант секвентес!

Ю. Гр.

Реценція

ВЕНУА - МЕШЕН: УКРАЇНА від початків до Сталіна Париж. 1941. Наклад: Альбен Мішель.

Дві різнovidні публікації Венуа-Мешена про Україну лежать перед мною: Первісна як червоне число паризького місячника „Le Document“ („Документ“) 1939-ого року з підtitулом „життєвий простір ч. 1“ та багато ілюстрована; друга як перевидання гарненькою книжечкою в підtitулом як в горі та без ілюстрацій. Пова цими і тим подібними незначними надписаними змінами текст обох публікацій тождний.

Біля цих публікацій бачу я духовим вором також їхнього автора, Венуа-Мешена. А саме так, як ми розстались на передодні німецько-польської, отже й теперішньої війни, перед його відїздом останнім потягом, котрим можна ще було дістатися з Німеччини до Франції. Щось понад сорок літ віком, миловидне, а водночас дуже інтелігентне лице шляхотного француза, опалене сонцем і морським вітром, струнка постать спортсця. Англійська файочка в зубах зваблює вважати його noblemen найліпшої порода. Це мабуть привычка в часів світових подорожей, що він їх виконав як особистий співрацівник „часовисного короля“ Герста.

Зваживши: що Венуа-Мешен упорядкував тисячі дипломатичних нот в Ліві Нації: що він був головним редактором органу французького міністерства закордонних справ; що він брав участь майже в усіх важніших інтернаціональних конференціях, тощо, — можемо собі уявити величезний обсяг його знання та круг особистих знайомств в ділянці інтернаціональної політики. Своім двотомним твором про історію поверсайської Німецької Армії, Райхсверн та Вермахти, що був премійований Французькою Академією Наук в одного та що удостоївся найвищої похвали Німецького генштабу в другого боку, виявив і доказав Венуа-Мешен свій надзвичайний талант історика, а разом зі всіма іншими публі-

каціями („Пояснення до МОЇ БОРОТЬБА Адольфа Гітлера“, „Життя всіх сорок“ — дневник воєнного полоненого та „УКРАЇНА“) свій майстерний стиль так науковий як і романописний.

Все це спонукало мене дивуватися, що якраз француз, такого великого формату, взявся питанням України та її історії і звернувся до мене з проською, зробити йому доступними як найбільше джерельних матеріалів про українську минувшину, бо він рішив написати нова згаданим популярним оглядом „Ле Докіман“ велику історію України. На мій запит, що заставляло, чи спонукало його зайнятися історією України, почув я ось що:

Правдлений, в молодих літах до міксоюваної комісії для догляду над переведенням плебісциту на Шлеську мав Венуа-Мешен нагоду пізнати безпосередньо поляків і їхній характер. Противорічність між картиною, що її собі амальовувано про поляків у Франції, а дійсністю, що він її переживав власним досвідом, примусила його зайнятися перевіркою історичних відносин поляків так до Франції як і до безпосередніх сусідів Польщі. Перед його очима вилушувалась тоді вся адемаскована гнєбність поведінки тих-же поляків, що перед цілим світом репетували на заходіну їм кривду з боку німців та москалів.

Особливо трагічна доля свободолюбного, шляхотного, всім своїм власним задоволеного і на ніяку чужу землю ні на чужі добра не посягаючого українського народу вразила його як ганьба, що заплямлює честь цілої Європи, бо вона спокійно приглядалася, як перфідна Польща та просякнута азійським духом Московія гнобили неймовірним способом культурний від себе український народ, що боронив Європу перед Азією. Венуа-Мешен чув себе співвинуватим як європєць. Щоб усунути цю співвину хоч би лише зі себе самого, рішив він подати своїм землякам справжню історію України, щоб ї вони втворили собі правдиве поняття про народ, що його вони дотепер або зовсім не знали, або дивилися на нього тільки через чужі, головню польські та російські окуляри і так збаламучені добачували лише „малоросів“ як менших братів „великоросів“, „малопольську“ провінцію, а то й „богдшевацьких“ ворогів Польщі і Європи, тощо.

Такто появлялась „УКРАЇНА“ життєвий простір ч. I в „Ле Докіман“ в 1939-ому році, що перевидана тепер, як „УКРАЇНА“ від початків до Сталіна, книжечкою. Слідами чужих і наших власних істориків повторює і Венуа-Мешен сконструовану нашими ворогами концепцію, нібито без скандинавських Нормано-варягів не було би початків Русі або, що імя України появилось щойно в XVII-ому столітті.

Задовольняючи просьбу Венуа-Мешєва кинувся я зі запалом в розшуки джерельного матеріалу до історії України в доступних бібліотеках і архівах на всіх ділянках. Особливу увагу присвятив я збиранню матеріалів щодо часів, що в них започаткувався наш народотворний процес з'явцїюм української культури трипільської епохи вперед 5.000 літ без огляду на назву, що він її тоді носив, щодо часів, в яких на історичній арені появляються вперше коріні назв нашого народу і життєвого простору як Анти-Українці, Русь, Русичі, Русини на багато сотень літ перед започаткуванням походів Нормано-варягів зпонад Балтійського моря до джерелів Волги і Дніпра та ще раніше, перед започаткуванням того народотворного процесу — на фіно-угро-туранським субтраті північних колоній старо-української держави Русь що з него вийшов народ московський. Заготовлені фотокопії та переклади в українських, російських та польських оригівалів мали допомогти Венуа-Мешєнові розпізнавати „патюмідські села“ московських істориків та всіх тих своїх і чужих, що безперевірочно відбігають їхніми слідами, від дійсности або найбільшої її правдоподібности. Велика історія України Венуа-Мешєна мала змалювати картину українського монолітного розвитку від трипільської епохи аж по нинішній день.

Вибух війна, програєна Франції, німецький полон Венуа-Мешєна, відтак його муравлина праця на посту спеціального амбасадора в Берліні, чи державного секретаря французького уряду в Віні тощо, відсунули здійснення такого заміру на неозначений час. Але, як видно з передмови до перевиданої книжечки, Венуа-Мешєн задумує й надаліша написати велику історію України, як тільки матиме змогу.

А з яким подивугідним для чужинця відчуттям скопленої дійсности та якими чудовими поетичними фарбами зміє Венуа-Мешєн увіковічувати своїм майстерним пером історичну долю України, хай послужить зразком слідуєчий маленький уривок:

По зареєстрованні відповідей на питання, хто це таке українці, від подорожуючого англієця (Тілтмен), москалів всіх забаралень, поляків, румунів, мадярів та українських емігрантів у Франції, Німеччині, Англії, Америці — Венуа-Мешен пише :

„Що за таємниця ховається поза цими відповідями, що самі собі суперечать? Сучасна історія засвоїла нас з багатьома драмами. Але тут комплікується драма аж до загадки. Бо в цій старезній, напів розваленим замку з марами-духами, що страшать; де блудить сумління Європи, що як Гамлет на терасі Ельзенор засуджене на безсонність — з'являється новий дух-мара: фантом УКРАЇНИ. Кожний раз, коли Європа переживає тяжку кризу, що потрясає нею аж до основ, коли розлюзнюються її швали — продирається скрізь щільний потрясеного будинку українське питання. Виринає воно повсякчас наново, простягає свої безтілі, кістякові руки чимраз блище і голосить: „Проклята доля заворотила мене в оцю міжполосу, що не в ані життям ані смертю. Скована кайданами, що за важкі, аби їх можна було самому розбити, жду я від століття, що може знайдеться державний муж західньої Європи, що мріятиме про мене та що виводить мене. Але подружжя між сном-бажанням, що його він леліє, а духом-марою, що нею в я, не тріває ані досить довго ані не в воно настільки міцне, щоб привело мене до життя. Швидко розбивається такий сон серед брязкоту зброї. Потрясена на хвалу будівля Європи наново міцніє. Заслона з крові та вогню мене обгортає і закриває перед очима західньої Європи. Спокій сповиває степ, а я мушу вертати в царство тіней. Як довго ще мусітиму вижидати, вичікувати, сподіватися?“

Щоби бодай започаткувати відповідь на патетичні оці фантомові вапни, треба вжити лише одного засобу: пізнати історію цього народу, що його ввелименовано в історії*.

Далековидний зір Венуа-Мешена як історика з прозою осяйною поетичністю, охопив прекрасно минувшину від Мазепи з Карлом XII-им; збагнув і майбутність України по році 1939-ім, що її ми оце на власних очах переживаємо. Ця майбутність, що безперервно переминоюється в теперішність в низці питань напів позбавленого кайданів польських і московських та напів оживленого фантому України, що непохитно прямує до соборної національної власної державної життєвадатності українців на своєму, власному, споконвічному, життєвому просторі!

В. КОСАРЕНКО - КОСАРЕВИЧ.

Х р о н і к а

— „Українське Видавництво“ в Кракові видало актуальну поему з останніх подій 1939—41. рр. — Ю. Буревія „Перший вал“.

— У Чорткові виходять тижневик „Тривуб“ під ред. м-ра Будника.

— В-во „Колос“ в Празі видало історичну повість А. Каценка „В запалі боротьби“. Обгортка А. Лисинської.

— В „Українському Видавництві“ у Львові вийшла другим виданням (у накладі 25.000 примірників) книжечка Сидора Корбута „Симон Петлюра“, популярне наświetлення постаті й діяльності сл. п. Головного Отамана УНР.

— Український Чорноморський Інститут у Варшаві видав праці таких авторів: Лев Биковський: „Туреччина“, (бібліографічний огляд література); Іван Шоагенія: „Чорне море“ (гідрографічний нарис); Анатоль Огієнко: „Комунікаційне летунство в чорно-

морському просторі“ (сучасний стан і можливості розвитку). —

— В-во О. Гаррасовітца в Ляйпцігу друкує другим виданням книжку проф. Бориса Крупницького „Історія України“ (в нім. мові).

— Холмсько-підляський архієпископ Іларіон видав свою „Наглядну таблицю українського правоспису“ осноровану на т. ва. академічному правосписі. Таблиця видана у ваді стінної карти.

— Єпархіяльна власть холмсько-підляської єпархії видає „Український Православний Вісник“, незабаром з'являться літературно-релігійний дво-тижневик „Духовна Зоря“, друкується „Холмський Календар. Крім цих надруковано ряд церковних книг в укр. нар. мові. При консисторії засновано „Укр. Церковне Видавництво“.

— В німецькому журналі „Aktion“ у Гамбургу появилася статті двох

українців проф. д-ра Г. Мірчука „Україна — посередник між Заходом і Сходом“ і проф. д-ра З. Кузеля: „Українська народня культура“.

— В „Верлінер Локал Анцайгер“ появились переклади пі Марії Мірчук: Стефанька „Лан“ і Черемшином „Святий Миколай у горті“.

— Театральна справа у Львові. За большевиків у Львові були такі театри: „Український театр опери та балету“ — в салі вел. театру; його репертуар був наскрізь європейський: „Аїда“, „Кармен“, „Травята“, „Тоска“ і т. д., з російських опер „Онегін“, „Пікова дама“ і „Тихий Дон“, з українських одна-одинока „Наталка Полтавка“. До вистави ціло-вечірнього балету „Лілея“ — на основі відомої поеми Шевченка, — що мала відбутись 24. 6. — не дійшло. Цей театр мав 70 членну оркестру, великий хор, до 100 членів балету, багато солістів, режисерів, диригентів, декораторів і цілу масу техн. персоналу — всього до 560 осіб. Українці творили меншість, перевагу мали поляки й жида. — „Державний драматичний театр ім. Лесі Українки“ грав спершу на вереміні з театром опери й балету в салі великого театру, далі для нього перебудували салю кіна „Лев“, яка буде чи не краща як у вел. театрі, міститиме 1.000 видців. За большевиків удержувано в цім театрі понад 150 осіб, майже самих українців. — Крім цих двох театрів українських грав за большевиків у Львові постійно театр польський і театр жидівський. Поватим працював у Львові іще театр мініатюр (персонал жидівський, грали в польській мові) та естрадовий театр пісні й живого слова, що влаштував різні вечори — валежно від приїзжих з СССР виконавців — в російській або в українській мові.

Після приходу німців українські сили обох перших театрів злучилися разом і створили одно театральне тіло під фірмою міського театру. — Спершу виставлено популярні пьєси: „Запорожець за Дунаєм“, „Ой не ходи, Грицю“, „Наталка Полтавка“ і „Маруся Богуславка“. Далі виставлено драму на 5 дій Івана Франка „Украдене щастя“ у дбайливій постанові дир. Й. Стадника. Головні ролі виконали: п. Лужицька, пп. Сорока й Гелас, в менших ролях пп. Павлій, Рубчак, Яковлів та пі Сердюкова. З небувалим успіхом йшла історична драма — перерібка Л. Лесевича з ві-

домої повісти Б. Левкого — „Батурин“, що у режисурі В. Блавацького стала наскрізь удатною, високо-патріотичною виставою. Найкращі сили театру спряглися разом і дали дійсно мистецьке видовище: Й. Стадник в ролі Меншикова, В. Павлій в ролі Носа, В. Левицька в ролі Мотрі, Е. Курило в ролі Мавєги, В. Королик в ролі Чечеля, Я. Рудакевич в ролі дідугана і царського вояка, І. Гірняк (дід-ковак), Е. Шашорівська (дівчина-ковачка), Я. Гелас (німець Кенігзев), Расінський ітд., всі дали наскрізь удатні креації і пьєса йтиме довго, бо всі вистави є випродані.

Тепер театр готує Штраусову оперету „Циганський барон“, та оперу Пучінія „Мадам Бутерфляй“ — що має йти в німецькій мові — та пьєсу в класичного репертуару Мольєра „Скупар“.

— Дальші часописи у звільнених землях: тижневик „Зборівські Вісті“, тижневик „Воля“ в Копичинцях і „Бережанські Вісті“ — двічі на тиждень.

— „Українське Видавництво“ в Кракові видало книжку А. Чайнівського „Украдений син“, історичне оповідання з останніх років Запорозької Січі.

— „Українське Видавництво“ в Кракові має в розпродажі новину — збірку ліричних віршів С. Ольшанько-Вільхи „Чужа Весна“.

— Тамже появилася „Велика стінна фізична карта чорноморських країв“.

— В Бердичеві — вже в перших днях приходу німецьких військ — приступили пп. Буйко, Рясавий і Галицький до організування українського театру; зібрали 32 акторів фахівців та аматорів і підготували перші вистави: „Навар Стодола“, „Кум Мірошник“ і „На перші гулі“. Заложено і оркестру під керівництвом п. Сигната та хор під керівництвом п. Шиманівського.

— Тамже виходить часопис „Нова Доба“.

— У Житомирі виходить часопис „Українське Слово“ (з 3. 8. ц. р.). Міський український театр почав тут свою діяльність 9. 8. ц. р. виставою „Наталка Полтавка“.

— Фільмовою і кіновою справою у Львові зааряджує „Українська Фільмова Централь“. Вона відкриває все нові кіна. Перші фільми почали висвітлювати дня 13. липня ц. р. в кінах „Коперник“, „Касино“, „Європа“ і „Роксі“. —

Секція Мистців, Письменників та Журналістів УНО в Празі

має на складі:

1. Погруддя полк. Е. Коновальця, полк. А. Мельника та Гол. Отамана С. Петлюри з терракоти, висота 18 см. Ціна за 1 шт. 10 RM.
2. Портрети полк. Е. Коновальця, полк. А. Мельника, Гол. Отамана С. Петлюри, Святослава Хороброго, Поляглих Героїв: З. Коссака, О. Басарабової, Д. Данилишина, В. Біласа. Величина: 35 × 25, 32 × 33 см. Ціна за примірник 1 RM.
3. Шкільні стінні гасла з гарною оздобою. Ціна за 12 шт. 2 RM.
4. Листівки: мужів української історії; О. Басарабової; Героїв Городка і Карпатської України; шкільні; фолькльорні. Ціна за шт. 0-10 RM, за кольорові 0-15 RM.
5. Книжки: О. Ольжич: „Вежі“, ціна 0-60 RM; В. М-к: „Городок Ягайловський“, ціна 0-50 RM; А Дад: „Чотири з тисячи“ (В дворіччя Березня Карп. України) з ілюстр. Ціна 0-50 RM; О. Лашенко: „Культурне життя на Україні“ (відб. з кал. „Сурми“), ціна 0-60 RM; „Оформлення домівок“ (відб. з кал. „Сурми“), ціна 0-60 RM; Др. Л. Білецький: „Шевченко і Гонта“, ціна 0-50 RM; Д. Кардаш: „Евген Коновалець“, ціна 0-50 RM; Збірник Українського Наукового Інституту в Америці. Ціна 5.— RM; Альманах „Сурми“, ціна 3.— RM.
6. Нотодруки: „Ой гордопишний пангосподарю“, вибір колядок і щедрівок, ціна 1.— RM; „Ой, Див, Ладо“, вибір веснянок. Ціна 1.— RM.
7. Інші видання. На бажання висилаються каталоги.

Книгарням і
кольпортерам
дається
опуст.

Замовлення в Німеччині й Протектораті адресувати:

UNO, Praha III, Josefská 2/II, Protektorat, в допискою: „Бібл“.

Гроші пересилати: в Протектораті та Німеччині на вищеводану адресу, або валученими складаними.

Замовлення в Генерал-Губернаторстві адресувати:

Hauptpostamt, Krakau, Fach 221,
а гроші пересилати:

Ukrainbank, Krakau, Gertrudestr. 12/II,
в допискою „Виховна Бібліотека“, Конто
ч. 121, або складаними Українбанку в тією
ж допискою.

УКРАЇНЦІ!

Передплачуйте,
читайте,
поширюйте

видання Українського Видавництва

„ПРОБОЄМ“

- I. тижневик:** Український націоналістичний часопис „НАСТУП“, що приносить вісті зі всіх Українських Земель та інформує про життя українців цілого світу і про світову політику. Передплата 100—К (12—RM) річно.
- II. двотижневики:** „НАЦІОНАЛІСТ“, часопис українознавства, виходить двотижнево від жовтня 1940.
„ТЕХНІК“, часопис технічного знання, виходить двотижнево від листопаду 1940.
- III. місячник:** Український журнал „ПРОБОЄМ“, місячник культури, суспільно-громадського життя, мистецтва й літератури. Передплата 100—К (12—RM) річно.
- IV. кварталник:** „КНИГОЗБІРНЯ ПРОБОЄМ“, в якій виходять найкращі твори наших письменників і поетів.
- V. видання:** „САМООСВІТНЯ БІБЛІОТЕКА“ приносять книжки й підручники, що допоможуть Вам проглибити Ваше знання.
„НАРОДНЯ БІБЛІОТЕКА НАСТУП“, в якій виходять популярні книжки й брошури на різні теми.
- VI. випуски:** БІБЛІОТЕКА „ВІДВАГА“ випускає книжки для молоді і юнацтва.
„ДІТОЧИЙ СВІТ“ — бібліотека для українських діточок.
ЛИСТІВКИ І ГАСЛА, що надаються для прикраси Народніх домів, читалень, канцелярій та помешкань. Ціни листівок і гасел точніше на стор. „Наступу“.

Гроші засилайте виключно нашими чеками: Число konta Поштової Щадниці в Празі: „ПРОБОЄМ“ 201.699, або „НАСТУП“ 9.028, в Німеччині: Postscheckkonto Nr. 122.124, Berlin, Zeitschrift „NASTUP“ in Prag; в Ієн. Губернії: P. Sch. A. Warschau Nr. 10.020. „Nastup“ Zeitschrift in Prag; в Словаччині: Poštová Sporiteľ'na v Bratislave č. 5835 Časopis „Nastup“ v Prahe.

Замовлення слати на адресу:

„PROBOJEM“, Praha XIV-65, pošt. schr. 3.